

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ
МИНИСТРЛІГІ**

**Қ. И. СӘТБАЕВ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ
ТЕХНИКАЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ**

Сыдықов Ұ.Е., Мұқашева А.Б., Омарова Ә.Т.

**ТЕХНИКАЛЫҚ ЖОҒАРЫ ОҚУ
ОРЫНДАРЫНЫҢ СТУДЕНТТЕРІ:**
Социологиялық талдау

Жауапты редактор
ҚР ҰҒА академигі, философия ғылымдарының докторы,
профессор Д.К. Кішібеков

Алматы 2007

УДК 378
ББК 74. 58
С 95

С 95 Сыдыков Ұ. Е., Мұқашева А.Б., Омарова Ә.Т. Техникалық жоғары оқу орындарының студенттері: Социологиялық талдау. – Алматы ҚазҰТУ, 2007 –178 б.
ISBN 9965-843-84-8

Кітап техникалық жоғары оқу орындары студенттеріне, оқытушыларына, ғылыми қызметкерлерге, сонымен бірге социологияның қызықтырған мәселелерімен айналысатындардың барлығына арналған.

ББК 74. 58

Республикалық оқу-әдістемелік бірлестігі оқу құралы ретінде ұсынған

Пікір жазғандар:

Ш.Е. Джаманбалаева, социол. ғыл. докторы,
профессор

Н.М. Кудро, социол. ғыл. канд., доцент.

С $\frac{4309000000}{00(05) - 07}$

ISBN 9965-843-84-8

© ҚазҰТУ, 2007

КІРІСПЕ

Жоғары білім жүйесін жетілдіруде, жаңғыртуда жоғары оқу орындарындағы оқу-тәрбие үрдісін ұйымдастыру барысында кері байланыс, яғни студенттердің қоғамдық көзқарастарын, олардың тыныс-тіршілігін, белсенділігін зерттеп, саралай отырып, нәтижелерін ескеру тиімді факторлардың бірі болып табылады. Жинақталған ақпарат ағымдағы үрдістердің мәні мен қарқынын бағалауға, оларды жүзеге асырудың формалары мен әдістерін дер кезінде жетілдіріп отыруға мүмкіндік береді. Бұл өз кезегінде ЖОО-ын басқаруда сарапталған сарабдал шешімдер қабылдауға, студенттер өмірінде орын алатын сан-алуан мәселелерді тиімді реттеуге мүмкіндік береді, сондай-ақ оқу-тәрбие үрдісін ұйымдастыру барысында студенттер өмірін мейлінше қамтыған өміршең дәстүрлерді қалыптастыруға арқау болатын басқарушылық шешімдердің социологиялық зерттеулер негізінде қабылдануына жағдай жасайды.

Осы мақсатта 2002 жылы қаңтарда Қ.И. Сәтбаев атындағы Қазақ Ұлттық Техникалық Университетінің ғылым және халықаралық байланыс Департаментінде оқу-тәрбие ісі жөніндегі проректор, профессор Сыдықов Ұлықпан Есілханұлы басқарған Социологиялық зерттеулер орталығы құрылды.

2002–2006 жылдарда өткізілген социологиялық зерттеулердің нәтижесінде осынау жұмыстың фактологиялық базасын құрайтын эмпирикалық мол материалдар жиынтығы жинақталды.

Анкеталық сұрақтар ЖОО-дағы оқу-тәрбие жұмыстарының сан-қырлы аспектілерін қамтитын блоктарға топтастырылды. Олар бірқатар тұрақты сұрақтарды қамтитын

бірнеше блоктардан, сондай-ақ, зерттеу барысында туындаған және қайшылықты мәселелерге қатысты студенттердің пікірін анықтау мақсатында қойылған сұрақтардан, сонымен бірге студенттің жасы, жынысы, отбасылық, тұрғын үй жағдайы, институты, курсы туралы мәліметтер көрсетілетін паспорт деп аталатын сұрақтар бөлімінен құралды.

Респонденттер тобы көп сатылы аралас сұрыптау әдісі бойынша іріктелді. Социологиялық ақпараттарды салыстыру мүмкіндігі әр түрлі уақытта жүргізілген бір типтегі зерттеулердің нәтижесін салыстырмалы түрде талдауға мүмкіндік берді:

1) 2002 жылы 6 тақырыптық блок бойынша: ҚазҰТУ-ға түсу мотиві (тандау себебі), Университеттегі оқыту сапасын бағалау құндылықтары және студенттердің бос уақытын өткізуі, оқу топтарындағы (әлеуметтік микроклимат) өзара қарым-қатынас жағдайы, сонымен қоса студенттердің саяси әлеуметтенуін және саяси мәдениетін сипаттайтын бірқатар мәселелерді қарастыратын социологиялық зерттеу жүргізілді. Сұрыптау жиынтықтығы төрт курстың 367 студентін құрады;

2) 2003 жылы орыс және қазақ бөлімінің бірінші курс студенттері арасында, олардың оқу және кәсіби-мотивациялық құрылымы параметрі бойынша анкеталық сауалнама жүргізілді. Зерттеу барысында екі сатылы мақсатты сұрыптау қолданылды: бірінші кезеңде институттар бойынша іріктеу есепке алынса, екінші кезеңде – әрбір институттың құрамындағы оқу бөлімдері (қазақ, орыс) бойынша іріктеу принципі қолданылды. Сұрыптау жиынтығының жалпы саны – 216 респондент, олардың ішінде сұралғандардың 120-сы – қазақ бөлімінің студенттері болса, 96-сы – орыс тілінде оқитын бірінші курс студенттері болды.

3) 2004 жылы педагогикалық қарым-қатынас стилін (диктаторлық «Монблан», неоконтактілік «Қытай қамалы», дифференциалданған назар аудару «Локатор», гипорефлексивті «Тетерев», гиперрефлексивті «Гамлет», икемсіз «Робот», авторитарлы «Мен өзім», белсенді өзара әрекет «Одақ») анықтау мақсатында профессорлық-оқытушылар құрамына сауалнама жүргізілді. Сұрыптау жиынтығы (екі сатылы, тепе-теңдік) 96 адам құрады.

4) 2005 жылы Университеттің (Ақпараттық технологиялар институты, Жаратылыстану-гуманитарлық институты, Машинажасау институты, Тау-кен институты, Геологиялық барлау институты, Автоматика және басқару институты, Мұнай және газ институты, Экономика және экология институты, Металлургия және полиграфия институты) 9 институтының 1 және 2 курс студенттеріне социологиялық зерттеу жүргізілді. Сұрыптау жиынтығын (екі сатылы, ұяшық) 300 адам құрады. Зерттеудің алдына қойылған міндет: Университет қабырғасында жүргізіліп жатқан тәрбие жұмыстарының деңгейіне студенттер көз-қарасының дәрежесін анықтау, ЖОО-дағы оқу-тәрбие жұмыстарын атқару барысында студенттерде қалыптасатын кейбір тұлғалық қасиеттерге қатысты олардың субъективті бағалауларын зерттеу, сондай-ақ бірқатар әдістемелік мәселелерді айқындау болып табылды.

Сонымен бірге осы оқу жылында студенттердің бірінші курстан үшінші курсқа дейінгі кезеңдегі оқуға қатынастарының өзгеру динамикасын қарастыру мақсатында диахронды панельдік зерттеу (белгілі бір уақыт интервалынан кейін қайталап зерттеу) жүргізілді. Онда оқу және кәсіби мотивация аспектілері; мамандықты таңдауға, алып

жатқан білім сапасына қанағаттанушылықтары; әлеуметтік өзін-өзі сезінуі және болашаққа ұмтылысы, құндылықты бағыттары және бос уақытын өткізуі; жалпы инженер кәсібінің беделділігі туралы ойлары және т. б. қамтылды. Сұрыптау құрылымы 2003 жылы осы әдістеме бойынша бірінші курс студенттері арасында жүргізіліген зерттеу талаптарына сәйкес келді.

5) 2006 жылы М. Тынышпаев атындағы Қазақ көлік және коммуникация Академиясы, Алматы Энергетика және Байланыс институты, Қ.И. Сәтбаев атындағы Қазақ Ұлттық Техникалық Университеті студенттеріне (1–4 курстар) социологиялық зерттеу жүргізілді. Мақсатты бағытталған сұрыптауды (екі сатылы, ұяшық) 456 адам құрады. Зерттеу студенттердің кәсіби өзін-өзі айқындауын зерттеу үшін қажетті мәліметтерді жинақтауға бағытталған. Бұл үрдістің тиімділік көрсеткішіне мамандықты, ЖОО-ны таңдауға қанағаттанушылығын; сол мамандықты таңдаумен байланысты әлеуметтік мәртебесі туралы түсінігі және осы мамандық бойынша ЖОО-ны бітіргеннен кейін жұмысқа орналаса алу мүмкіндігі туралы көзқарастары және т. б. жатады.

Сонымен қоса, осы жылы студенттердің кредиттік оқыту жүйесіне қатынасы мәселесі қарастырылды: зерттеу барысында орыс бөлімінде оқитын 80 және қазақ бөлімінде оқитын 120 үшінші курс студенттері сұралды. Баяндамалық зерттеу мақсатында анкетада жабық және жартылай жабық сұрақтар қолданылды. Сұрыптамалық жиынтықтың 51 % – ерлер және 49 % – әйелдер құрады; оқу формасы бойынша сұралғандардың 73 %-ы грантта оқыса, 27 % – ақылы бөлімде оқиды. Алынған нәтиженің дұрыстылығы мақсатты сұрыптау

және алынған мәліметтерді статистикалық әдіспен өңдеуді қолданумен қамтамасыз етілді.

Орталық жүргізген социологиялық зерттеулердің практикалық қорытындыларын бағалай отырып, бұл тәжірибені әлі де болса толық пісіп жетілді деуге ерте. Дегенмен де алғашқы алынған нәтижелер университеттің оқу-тәрбие үрдісін жетілдіруге қолданылғандығын, оң жетістіктердің бар екендігін ерекше айта аламыз. Практика көрсеткендей, студенттерге осы тектес сауалнамалар жүргізу қызықты да, қажетті ақпарат береді. Студенттер өздерінің бағалауларында тиісінше объективті және ынтымақты.

Сауалнама нәтижелері мынадай жағдайларда ЖОО іс-әрекетін тиімді бағалауға мүмкіндік береді, егер:

1) зерттелетін мәселе студенттерге түсінікті және қызықты қойылатын болса (сұрақтарды тұжырымдағанда олардың студенттерге психо-педагогикалық әсерін есепке алу керек);

2) анкета шамадан тыс көп сұрақты қамтымауы керек, өйткені оларды қысқа мерзімде өңдеу қиын;

3) жауаптарды өңдеуге өте қысқа мерзімде, Орталық жұмысының мақсаты, формасы және әдістері, социологиялық зерттеулерді өткізу туралы білімі аз студенттердің көмегімен жүзеге асады;

4) талдау нәтижелері топқа толығымен жеткізіледі, бұл жерде ұтқыр жауаптарға ерекше назар аударылады;

5) студенттердің тиімді ұсыныстары практикада жүзеге асырылады. Студенттер өздерінің тілектерінің істе қолданылып жатқандығын сезінуі керек. Студенттер пікірін білу жүйелі түрде оқытушылардың арласуымен жүргізіліп отырылуы

қажет. Сауалнама қорытындысы жариялануы, практикалық шаралар оперативті, ең бастысы нәтижелі болуы керек.

Авторлар осы еңбекті баспаға даярлау барысында көрсеткен жәрдемі үшін Қ.И. Сәтбаев атындағы ҚазҰТУ-дың Қоғамдық пәндер кафедрасының аға оқытушысы Ермахан Қалмырзаевқа алғыс білдіреді.

1. Техникалық ЖОО кәсіби білім беру жүйесі ретінде: инженерлік-техникалық даярлаудың ерекшелігі

Жоғары білімнің қарқынды әрі тұрақты дамуы мемлекеттің әлемдік қауымдастықтағы алатын орнының маңызды көрсеткіштерінің бірі болып табылады. Соңғы онжылдық Қазақстан жоғары білім беру жүйесінің құрылымы мен мазмұнына мәнді өзгерістер әкелді. Қазіргі кезеңде білім беру жүйесінің дамуында білім сапасы оқу орындарының басты бәсекелестік көрсеткіші болып табылады. Білім сапасы – білім алушының жан-жақты дамуындағы кешенді қажеттіліктерін қанағаттандыру мүмкіндігін қамтамасыз ететін, білім беру қызметтерінің тұтынушылық қасиеттерінің жиынтығын білдіреді. Сондықтан, ЖОО-ның қазіргі уақыттағы басты міндеті – оң бағытталған тұлғалық және кәсіби сапаларға ие маман даярлау.

Күні кешеге дейін тұлғаның қалыптасуы еңбек ету үрдісінде жүретін, содан соң отбасылық тіршілік жағдайында анықталатын. Бүгінде, біз жас ұрпақты ЖОО-да оқып жүрген кезінде-ақ әлеуметтік есею мен өмірге бейімделуді жетік меңгереді деп анық айта аламыз. Студенттің кәсіби іс-әрекеті шеңберінде қажетті әлеуметтік сапалар дамиды, қажеттіліктер мен мотивтер жүйесі өзгерістерге ұшырайды.

Социологиялық әдебиеттерде студенттік кезең мәселесі 1960 жылдары белсенді талдана бастады. «Студенттер» термині белгілі бір санымен, жасымен, территориялық орналасуымен; белгілі бір қоғамдық жағдайымен, рөлімен және статусымен, мәртебесімен; белгілі бір әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктерімен ерекшеленетін, әлеуметтенудің айрықша фазасымен, кезеңімен сипатталатын

әлеуметтік-демографиялық топты білдіреді. Жалпы «студент» сөзі латын тілінде *studens, studentis* – белсенді жұмыс жасайтын, айналысатын адам дегенді білдірген.

Студент қауымы ерекше топ ретінде Еуропада XII ғасырда алғашқы университеттермен бір мезгілде пайда болды. Ертедегі Римде таным процесімен айналысатын адамдарды студент деп атаған. XII ғасырда университеттердің жұмыс тәртібі жүйеленіп, оқытушылар үшін ғылыми дәрежелер (магистр, профессор және т. б.) енгізілгеннен кейін «студент» термині білім алушыларға қатысты қолданыла бастады (алғашында сабақ берушілерді де солай атайтын).

Капитализмнің дамуымен және жоғары білімнің әлеуметтік мәнділігінің жоғарылауымен байланысты студенттер рөлі қоғам өмірінде артып келеді. Студент қауымы сан жағынан ауқымды әлеуметтік топты қамтиды. Жоғары білім алу ақысының жоғары болуы және бірқатар басқа әлеуметтік кедергілердің болуы көп жағдайда, оны тек қоғамның қалталы жоғары қабатына ғана тиесілі етіп қойғанына қарамастан, XIX ғасыр мен XX ғасырдың басқы кезеңі студенттердің жоғары әлеуметтік-саяси белсенділігімен ерекшеленді және қоғамдық өмірде олар айтарлықтай рөл атқара бастады.

Ғылыми-техникалық революция студенттердің жағдайы мен құрамын ірі өзгерістерге ұшыратты. Білімді кадрларға қажеттілік студенттердің абсолютті санының тез өсуіне, олардың бұқара халықтың ортасындағы, әсіресе жастардың арасындағы үлесінің артуына әкелді. Жоғары білім алушылардың сан жағынан өсуі оның элитарлығын азайтты, студенттердің әлеуметтік шығу тегінің демократиялы болуына жол салды. Студенттердің жас мөлшері мен тектік

10

(жыныстық) құрылымында да белгілі бір өзгерістер жүрді, атап айтқанда студент қыздардың саны молайды.

Өзінің әлеуметтік шығу тегіне, сонымен қатар, материалдық мүмкіндіктеріне де қарамастан, студенттер ортақ іс-әрекет түрлерімен өзара тығыз байланысқан және осы мағынада белгілі бір әлеуметтік-кәсіби топтарды құрайды. Ортақ іс-әрекет территориялық ортақтықпен бірге, студенттердің ортақ мүддесін, топтық санасын, ерекше субмәдениет пен өмір бейнесін қалыптастырады, сондай-ақ, олар басқа әлеуметтік-демографиялық топтарда жоқ жастарының біртектілігімен ерекшеленеді. Әлеуметтік-психологиялық қауымдастық бірқатар саяси, мәдени-ағартушылық, спорттық және тұрмыстық ортақ белгілер арқылы нақтыланады және бекітіледі. Басқаша айтқанда, өтпелі аралық мәртебесіне қарамастан, бұл топ өкілдері әлеуметтену үрдісінде жаңа әлеуметтік мәртебе алу және интеллигенцияға ену үшін қажетті кейбір ортақ қасиеттерді игереді.

Қазіргі уақытта ғылыми әдебиетте «студент» түсінігіне біртекті анықтама, студенттер еңбегінің сипаты мен ерекшелігі мәселесі бойынша ортақ бір пікір қалыптаса қойған жоқ.

Ростовтық әлеуметтанушылар Б. Рубин мен Ю. Колесников өздерінің «Студент әлеуметтанушының көзқарасымен»¹ атты кітабында студент түсінігіне төмендегідей анықтама береді: «Студенттер – бұл материалдық және рухани өндірісте жоғары кәсіби және әлеуметтік ролдерді орындауға белгілі бір бағдарлама бойынша даярлау мақсатында ұйымдастырылған жылжымалы әлеуметтік топ». Бұл жерде авторлар студент-

¹ Рубин Б., Колесников Ю. Студент глазами социолога. – М., 1980

терді ЖОО жүйесінде интеллигенцияның әлеуметтік рөлдері мен қызметтерін орындауға дайындалып жатқан өзінің мақсаты, өзіндік спецификалық ерекшеліктері бар әлеуметтік топ ретінде қарастыруда. «Студенттер, – ғалымдардың айтуынша,– әлеуметтік топ ретінде жоғары білім жүйесінде әрекет етеді, өнім ретінде зат емес, жеке тұлғаны қарастыратын өндірістің объектісі ретінде көрініс береді. Сондықтан да мұнда өндірістің басты формасы ретінде оқу-білім беру іс-әрекеті табылады»².

Келесі зерттеуші, А.Н. Семашконың пікірі бойынша: – «студенттерді интеллигенцияның мәртебесін меңгеруге даярланушылар және иеленушілер ретінде ғана қарастыру дұрыс болмас еді. Студенттер ерекше әлеуметтік топқа жатқызуға жеткілікті барлық қажетті сипаттамаларға ие, өйткені олар әлеуметтік топ туралы қалыптасқан барлық белгілерге жауап бере алады»³. Өзінің тұжырымын дәлелдеу үшін ғалым студенттердің ерекше топ ретіндегі келесі белгілерін атап көрсетеді:

- қоғамда белгілі бір қызметтер атқара алады;
- өмірлік болмысы объективті;
- топ мүшелерінің көңіл – күйлері біртектілігімен айқындалады;
- өзге әлеуметтік топтарға қатысты белгілі бір дәрежеде тұтастық пен еркіндікті сақтайды;
- ерекше әлеуметтік-психологиялық белгілерге және құндылықтар жүйесіне ие.

² сонда

³ Семако А.Н: Художественные потребности студентов, пути и средства их формирования (социально-эстетическое исследование). Автореф. канд.дисс. Днепропетровск, 1969, С.91

«Студент әлеуметтанушының көзқарасымен» кітабының авторларына қарағанда, А.Н. Семашко студенттер қауымын ерекше әлеуметтік топ ретінде бөле отырып, студенттердің қалыптасуынан шығатын ішкі айырмашылықтарды көрсетеді. Екінші жағынан, автор, егер шығу тегінің «алуан түрлілігі» студент өмірінің сапалы белгілерінің біртекті әлеуметтік-функционалдық табиғатымен астасып кетпегенде, студенттер әлеуметтік топ ретінде қарастырылмаған болар еді дейді.

А.С. Власенко мен Т.В. Ищенкоардың ұсынған анықтамасы да көңіл аударуға тұрарлықтай: «Студенттер – білім игеру және ғылымдағы, мәдениеттегі болашақ жұмысы үшін өзін дайындау басты және көп жағдайда негізгі ісі болып табылатын, қоғамның әр түрлі әлеуметтік құрылымдарынан қалыптасатын, ерекше өмір жағдайы, еңбегі және тұрмысы, өзіндік қоғамдық мінез-құлқы және психологиясымен сипатталатын ерекше әлеуметтік топ»⁴.

Т.В. Ищенко студенттердің жастар сияқты қоғамдық топтың құрамды бөлігі болып табылатындығына айрықша назар аударады: «студенттер – ерекше қоғамдық топ, интеллигенцияның резерві ретінде – өзінің қатарына жасы, білім деңгейлері шамалас – халықтың барлық таптарының, әлеуметтік қабаттары мен топтарының өкілдерін біріктіреді. Студенттер қауымының қоғамдық топ ретіндегі ерекшелік белгілеріне: ғылыми білімді жүйелі түрде игеру мен жинақтаудан тұратын студенттер еңбегінің сипаты және студенттердің интеллигенцияның резерві ретіндегі жағдайымен анықталатын әлеуметтік рөлі, сондай-ақ

⁴ Власенко А. С. Некоторые вопросы Воспитания студенчества на современном этапе. М., 1987, С. 54.

олардың жас ұрпақ – жастардың өкілдері екендігі жатады»⁵- дейді. Сондықтан да, студенттер материалдық және рухани құндылықтарды өндіруге үнемі қатыспаса да, қоғамда рөлі өсіп отырған өндірістік және өндірістік емес еңбекке оқу формасы түрінде жартылай қатысады.

Студенттер әлеуметтік топ ретінде белгілі бір әлеуметтік мәнді міндеттері мен талпыныстары бар жас адамдардың ұйымы болып табылады. Сонымен бірге, студенттер – жылжымалы әлеуметтік топ, оның құрамы жыл сайын өзгеріп отырады, себебі ЖОО-ға қабылданатындар саны бітіруші мамандар санынан жоғары. Студенттердің өзіндік ерекшеліктеріне және бірнеше типтік белгілерді жатқызуға болады. Ең алдымен, бұл – топтың әлеуметтік беделі.

Жоғарыда аталып өтілгендей, студенттер жастардың дайындалған, білімді бөлігі болып табылады, бұл сипат оларды әрине, жастар топтарының алдыңғы қатарына шығарады. Бұл өз кезегінде студенттің жас психологиясының спецификалық белгілерінің қалыптасуын анықтайды. ЖОО-дағы оқуын аяқтауға және соның негізінде жоғары білім алу туралы өзінің арманын жүзеге асыруға ұмтыла отырып, студенттер ЖОО-ның тік жылжымалылықты қамтамасыз ету құралдарының бірі болып табылатындығын түсінеді, ал бұл жастардың әлеуметтік өсу психологиясын қалыптастыратын объективті алғышарт қызметін атқарады.

ЖОО-да оқу спецификасы және қоғамның әр түрлі әлеуметтік құрылымдарымен белсенді өзара әрекеттесуі студенттерге үлкен коммуникативті мүмкіндіктердің есігін

⁵ Ищенко Т. В. Место студенчества в социальной структуре общества. Томск, 1970, С. 243.

ашады. Сондықтан қарым-қатынастың үлкен интенсивтілігі – бұл студенттерге тән ерекшелік болып табылады.

Студенттердің әлеуметтік мәнді белгісіне сол сияқты, өмірдің мәнін іздеу, жаңа идеяларға және қоғамдағы прогрессивті құрылымдарға ұмтылулар да жатады. Бұл ұмтылулар жағымды факторлар болып саналады. Алайда өмірлік (әлеуметтік) тәжірибесінің аздығынан, өмірдің кейбір құбылыстарын үстірт бағалаулардың салдарынан, кейбір студенттер кемшіліктерді сынаймын деп, көңілге қонбайтын критицизмге бой алдыруы да мүмкін.

Психолог Ю.А. Самарин⁶ студенттік жасқа тән төмендегідей қайшылықтарды атап көрсеткен:

➤ Әлеуметтік-психологиялық қайшылықтар. Бұл студенттің интеллектуалдық және табиғи күш-қуатының өркендеуінен және оның күн санап өсіп отырған қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін экономикалық мүмкіндіктері мен уақытының қатаң шектеулігінен туындайтын қайшылықтар;

➤ Білімді өзіне қажетінше таңдауға ұмтылу мен белгілі бір сала бойынша даярлаудың қатаң формасы мен әдісі арасындағы қайшылық. Бұл дидактикалық сипаттағы қайшылықтар, студенттерді оқу үрдісі нәтижелеріне қанағаттанбаушылығына әкелуі мүмкін;

➤ Әр түрлі арналар арқылы алынатын ақпараттар санының көптігі студенттердің таным көкжиегін кеңейтеді, сонымен бірге, бұл ақпараттардың шамадан тыс көп болуы уақыттың аздығына байланысты, кейде тіпті оны ойша өңдеуге тілектің жеткіліксіздігінен білімнің үстірт болуына

⁶ Третий Всесоюзный съезд общества психологов СССР. Т. 3. М., 1968, С. 280-281

әкеліп соғады. Бұл студенттердің білімін, сонымен бірге жалпы қабілеттері мен қызығушылықтарын тереңдету үшін арнайы еңбектенуді талап етеді.

Студенттік жасты толық сипаттау үшін жастарға тән кейбір әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктерді ескеру қажет. Мысалы, И.И. Мечников⁷ жасөспірімдерге тән негізгі екі ерекшелікті атап көрсетеді.

➤ Біріншіден, жасөспірім шақтағы қалыпты өмір сүру жағдайында өзін-өзі қорғау инстинкті жеткілікті деңгейде көрінбейді. Жасөспірімдерге мотивацияланбаған тәуекел, өзінің іс-әрекеттерінің салдарын көре алмау тән, сондықтан олардың әрекеттерінің негізінде әрқашан да ұлағатты ұстанымдардың болмауы мүмкін.

Осындай пікірді В.Т. Лисовский⁸ де ұстанады, ол 17-20 жас – бұл өзін-өзі толық құрбандыққа шалатын және бар күш-жігерін жұмсайтын шақ, бірақ кей жағдайда кері құбылыстар да болады дейді. Өмірді жеткілікті деңгейде бағаламағандықтан жасөспірім кезеңде адамда пессимистік көңіл-күй пайда болуы да мүмкін. И.И. Мечников «бақыт пен қайғыны сезінуді таразылай отырып... жасөспірімдік кезең алғашқының құндылығын азайтады және екіншінің ауыр сезімдерін күшейтеді»⁹ - дейді.

➤ Екіншіден, жасөспірімдік кезеңге кейбір табиғи дисгармония тән. Тілек пен ұмтылу мінездің еркі мен жігеріне карағанда ерте дамитын болғандықтан, осындай жағдайда жастар кейде кейбір артық тілектері мен

⁷ Мечников И.И. Этюды оптимизма. М., 1984, С. 239

⁸ Лисовский В. Т. Советское студенчество. - М.: Высшая школа, 1990.

⁹ Мечников И.И. Этюды оптимизма. М., 1984.

ұмтылыстарын тежеуге қабілетсіз болады. Сондықтан кейбір жас адамдар өзінің тілектерін қанағаттандыра алмағандықтан өздерін бақытсыз сезінеді. Осыдан көп жағдайда жоғарыда аталған скептицизм пайда болады.

Жалпы, жасөспірім шақ – өзін-өзі барлау және өзін-өзі бағалау кезеңі. Өзін-өзі бағалау идеалды «мен»-ді шынайы өмірдегімен салыстыру жолымен жүзеге асады. Бірақ идеалды «мен» әлі анықталмаған, кездейсоқ болуы, ал шынайы «мен» тұлғаның өзімен толық жан-жақты бағаланбаған болуы мүмкін. Жас адам тұлғасының дамуындағы бұл объективті қайшылықтар оның өзіне деген іштей сенімсіздігін тудыруы мүмкін және кейде бұл сенімсіздік сыртқы ортаға деген қатыгезділікпен, бетімен кетушілікпен, түсініксіздік сезімімен көрініс береді. Жасөспірімдік кезең, Э. Эриксонның пікірі бойынша¹⁰, әлеуметтік және индивидуалды-тұлғалық таңдаулар, идентификациялар мен өзін-өзі анықтаулар топтамасынан құралатын біркелкілік дағдарысы айналасында құрылады. Егер жасөспірім бұл мәселені шеше алмаса, онда күрделі мәселелер туындайды, оның дамуы төрт негізгі сызық бойынша жүруі мүмкін:

1) психологиялық жақындықтан алыстау, тығыз тұлғааралық қатынастан қашу;

2) уақыт сезімін жоғалту, өмірлік жоспарлар құруға қабілетсіздік, ер жетуге және өзгеріске деген үрей;

3) өнімділік, шығармашылықтық қабілеттерді жоғалту, өзінің ішкі ресурстарын қолдана алмау және қандай да бір басты іс-әрекетке бағыттала алмау;

¹⁰ Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. – М., 1996.

4) «жағымсыз еліктеуді» қалыптастыру, өзін-өзі анықтаудан бас тарту және еліктеу үшін теріс үлгілерді таңдау.

Студенттік жас, Б.Г. Ананьевтің¹¹ тұжырымы бойынша, адамның негізгі социогенді күшін дамытудың сенситивті кезеңі болып табылады. Жоғары білім адамның психикасына, оның тұлғасының дамуына үлкен әсер етеді. ЖОО-да оқу кезінде жақсы жағдайдың болуынан студентте психиканың барлық деңгейі дамиды. Олар адам ақылының бағытын анықтайды, яғни тұлғаның кәсіби бағытталуын сипаттайтын ойлау қабілетін қалыптастырады. ЖОО-да табысты оқу үшін жалпы интеллектуальды дамудың, жекелей алғанда қабылдау, елестету, ес, ойлау, назар, танымдық қызығушылығының кеңдігі, логикалық операциялардың белгілі бір шеңберін иелену деңгейі және т.б. жоғары деңгейі қажет. Бұл деңгей төмендеген жағдайда оқу іс-әрекетінде жоғары мотивация мен жұмыс қабілетін, тиянақтылық пен жинақылықты жоғалтып алуы мүмкін. ЖОО-да гуманитарлық мамандықты табысты игеру үшін адами интеллекттің анық көрінген вербальды түріне ие болуы керек. Гуманитарлық мамандар танымдық қызығушылығының кеңдігімен, тілді жақсы білуімен, сөздік қорының бай болуымен, оны дұрыс қолдана алуымен, нақты және абстрактілі түсініктерді сәйкестендірумен және жалпы жоғары дамыған абстрактілі ойлауға ие болуымен сипатталуы мүмкін. Гуманитарлық сала мамандары үнемі «сөздер әлемінде» өмір сүреді, соған орай, техникалық сала

¹¹ Ананьев Б. Г. Избранные психологические труды: В 2 т. / Под ред. А.А.Бодалева и др. - М., 1980.

мамандары салыстырмалы түрде заттардың заттық және нақты әлеміне жатқызылады. Олар, яғни керісінше, вербальды емес, яғни әрекеттік-практикалық интеллекттің жоғары деңгейіне ие болуы қажет.

Болашақ инженерлердің ақыл-ой қабілеттері құрылымындағы басты компоненттері – кеңістіктік түсініктің жоғары деңгейде болуы мен тез пайымдаушылық болып табылады. Сондай-ақ, техникалық сала мамандарына қойылатын төмендегідей психологиялық талаптар бөліп көрсетіледі:

- қозғалыстың жетілген үйлесімділігі;
- көздің, құлақтың нақты вибрациялық және кинестетикалық қабылдауы;
- дамыған техникалық және шығармашылық ойлау және елестету;
- назарын басқаға тез ауыстыра және бағыттау;
- бақылаушылық қабілет.

ЖОО-да оқыған кезде болашақ инженерлерде әлеуметтік қабылданған нормаларға жағымды қатынасын сипаттайтын тұлғалық қасиеттер дамиды, ақыл-ой іс-әрекетінің интенсификациясын және оның тиімділігін арттыратын тұлғаның бағытталуы күшейеді. Бірақ болашақ инженерлерге танымдық қызығушылықтың аздығы тән. Өйткені олардың еліміздің әлеуметтік-саяси өміріне қызығушылығы төмен, ал философиялық мәселелер оларды тіптен аз қызықтырады.

Осыған қарамастан студенттер халықтың басқа топтарымен салыстырғанда жоғары білім деңгейімен, мәдениетті белсенді қолдануымен және танымдық

мотивацияның жоғары деңгейімен ерекшеленеді. Тұлғаны болашақ маман, кәсіби ретінде қалыптастыратын осы кезең ең алдымен, таңдалып алынған іс-әрекет саласының ерекшелігімен, оның қиындық деңгейімен ерекшеленеді. Бұл ерекшелікті бақылай отырып, П. Сорокин мамандықтың адам үшін әлеуметтік мәнін былайша сипаттады: «Ол индивидтің еркі мен тілегінен тыс механикалық түрде оны қайтадан құрайды, өзінің үлгісі бойынша жасайды, оның қызығушылығын, ұстанымдарын, ұмтылыстарын және тілектерін анықтайды, бір сөзбен айтқанда – оның бүкіл табиғатын өзгертеді. Яғни, бұл жерде мамандықтары ұқсас индивидтер олардың барлық айырмашылықтарына қарамастан, мамандықтары ұқсас болғандықтан, бірқатар ортақ қызығушылықтар мен ұқсастықтарға ие болады және керісінше, көп қатынаста ұқсас индивидтер, егер олардың мамандықтары әр түрлі болса, көп жағдайда тарап кетіп жатады»¹². Сондықтан, болашақ инженерлердің әлеуметтік-кәсіби топ ретіндегі ерекшелігі еңбек объектісінің мамандануымен, оқу іс-әрекетінің мақсаты және міндеттерімен айқындалатын инженерлік білімнің және іс-әрекеттің қалыптасқан сипаттамаларынан туындайды.

Техникалық білімнің өзіндік ерекшелігін біз жүйелік-құрылымдық тәсілді қолдана отырып талдаймыз, ол жоғары техникалық мектепті қазіргі қоғамның құрамды элементі ретінде қарастырады: жоғары техникалық білімді қоғам қалыптастырады және ол қоғамдық үрдісті сипаттайды. Осы

¹² Сорокин П.А. Система социологии: В 2 т. Т. 2: Социальная аналитика. Учение о строении сложных социальных агрегатов. М., 1993. С. 183.

көзқараста жоғары техникалық білім қоғам сияқты интегративті қасиеттермен сипатталады және қоғам әлеуметтік дамудың жалпы заңдылықтарына бағынады. Сонымен қоса, ол еркіндікке ие, сондықтан жүйе ретінде қарастырылады және қарастырылуы керек.

Жоғары техникалық білім – көп функциональды жүйе болғандықтан, ЖОО мақсаттарын анықтау қажет. Өйткені, олар кәсібі бойынша жұмыста, қоғамдық іс-әрекетте, жеке өмірін қалыптастыруда да шығармашылықтық сипатта өзін-өзі көрсете білуге қабілетті маманның қалыптасуына жалпылама әсер етеді. Дегенмен мұндай мақсат кез келген уақыт және кез келген қоғам үшін жарамды болса керек. ЖОО мақсатын нақтылау оларды екі деңгейде қарастыруды талап етеді.

➤ Бірінші деңгей (сыртқы мақсат) ЖОО-ны және жоғары білімді қоғамның шағын жүйесі ретінде, әлеуметтік институт ретінде қарастырады. Бұл жағдайда жоғары білімнің мақсатты ұстанымы қоғамның функциональды дамуын қамтамасыз ететін оның қажеттіліктерін құрауы қажет.

Жоғары мектептің бұл элементін таңдау техникалық мамандардың қоғамдық өндірістегі және жалпы қоғамдағы орны және рөлімен айқындалған. Өндірістік күштің заттық элементі, яғни қоғамның өндірістік-техникалық негізі қоғамның өмір сүру қабілетін, оның техникалық салада ғана емес, әлеуметтік саладағы да тактикалық және стратегиялық мәселелерін шешудегі потенциалды мүмкіндіктерін анықтайтын маңызды факторларының бірі болып табылады. Осы себепті техникалық ЖОО дайындайтын мамандар бүгінгі күннің талаптарына жауап беріп қана қоймай,

қоғамның техникалық, технологиялық қалыптасуының ертеңгі күнгі негізін алдын-ала көре алуы, қамтамасыз етуі қажет. Инженер бұл жағдайда қоғамның «бетке ұстары», оның жетістіктерінің көрсеткіші болып табылады, сонымен қатар елдің әлемдік аренадағы бәсекеге қабілеттілігін анықтайды, сол арқылы әлемдік өркениетке зор үлес қосады. Сондықтан инженерлік кадрлардың сапалы сипаттамалары көп жағдайда еліміздің тағдырын, оның болашағын көрсетеді.

➤ Екінші деңгейдің мақсаты (ішкі мақсат) ЖОО –ның негізіне арқау болатын сырттан берілген мақсатты жүзеге асыруға бағытталған өзінің ішкі іс-әрекетімен анықталады. Сондықтан, ішкі мақсат сапалы жаңа оқыту моделін құрастыруға негізделеді.

Жалпы әртүрлі ұстанымдардың ерекшелігін есепке ала отырып, білімге берілген анықтамаларды бір жүйеге, бір анықтамаға жинақтау қажет. Осындай анықтамаға білімнің орны, рөлі, мақсаты туралы, сонымен бірге оның ерекшеліктері, спецификасы қоғам құрылымының қажетті салаларының бірі ретінде анық және жан-жақты қарастырған социологиялық анықтамасы жатады.

Білімді социологиялық категория ретінде түсіндіру үшін Э.Н. Камышев¹³ позициясы теориялық қызығушылық туғызады, ол білімнің төмендегідей белгілерін бөліп көрсетеді:

➤ Біріншіден, білім – бұл қоғам дамуының белгілі бір кезеңіне қажетті тұлға түрін мақсатты түрде қалыптастыруға арналған жүйе;

¹³ Камышев Э.Н. Социальные проблемы формирования специалиста в вузе. Томск, 1984.

➤ Екіншіден, білім – оқыту (білім беру ретінде) және тәрбиелеу (мінезді ұйымдастыру ретінде) сияқты екі өзара байланысқан әдіс көмегімен қажетті тұлға түрін қалыптастыруды жүзеге асыратын жүйе;

➤ Үшіншіден, білім – материалдық өмір өндірісінің, атап айтқанда оның тұтыну саласының құрамды бөлігін құрайтын жүйе.

Енді білім жүйесіндегі қазіргі жағдайды сипаттайтын мәселелер аясын қарастыруға көшейік¹⁴. Осындай мәселелердің бірі ақпараттық жарылыс мәселесі, бұл мәселе ақпараттар ағымының шамадан тыс көптігі салдарынан оқырманның оларды игеруі тым қиынға соғатынын білдіреді.

Ғылымның даму міндеттері, өндірісті оптимизациялау және ақпараттарды қайтадан өңдеу құндылықтары мен ақпараттардың мазмұндылығы мәселелерін шешуді талап етеді. Келесі маңыздылығы бұдан ешбір кем емес мәселелер қатарына тез ескіретін ақпараттардың үзіліссіз ағымы білімнің іргелілігін, ғылыми-техникалық прогреске бағытталғандығын, іске шығармашылық сипаттағы қатынасты талап ететін бүгінгі таңдағы маманның осынау талаптарға жауап бере алу мәселесі. Осы екі мәселемен өзара байланысты болып жоғары оқу орындарындағы оқыту мәселесі табылады. Ол жаратылыстану және гуманитарлық пәндерді оқуда бірдей тереңдіктегі жетістікке жетуді білдіреді.

Жоғары мектептің жүйелік ұстанымды талап ететін маңызды мәселесі болып, оқытуды интенсификациялау

мәселесі табылады. Ол уақытты үнемдеу, оқытудың ішкі қорын іздеу, оқытудың технологиясын жетілдірумен байланысты мәселелерді өңдеуді талап етеді. Оларды шешу оқытудың ғылыми-педагогикалық тәсілдерін жетілдіру, қазіргі білім беру үрдісіне психологиялық және кибернетикалық зерттеулерді енгізу, сондай-ақ жаңа жетістіктерді техникалық оқыту құралдарында қолданумен тікелей байланысты.

Сонымен бірге, жоғары білімді күрделі, ашық және өзін-өзі ұйымдастырушы жүйе ретінде зерттеу барысында, осы зерттелетін жүйе туралы көзқарастар мен қатынастарға байланысты, оны жүйе ретінде әр түрлі жіктеу мүмкіндігін ерекше атап өтуге болады. Бірқатар шетелдік мамандар білім жүйесін оқыту үрдісінде «өрлеу деңгейімен» қарастырады:

- бастауыш, орта, жоғары білім;
- жоғары білімнен кейінгі және үзіліссіз білім¹⁵.

Жоғары білім жүйелілігін тік және көлбеу аспектіде талдауға болады. Тік аспектіге бұл жағдайда деңгейлік иерархия қатысады:

➤ білім берудің әлеуметтік институты – жоғары білім беру жүйесі – бір салалы ЖОО тобы – белгілі бір ЖОО.

Жоғары оқу орындары келесі түрлерге бөлінеді:

- университеттер;
- институттар;

¹⁴ Резников Б.А. Системный подход и актуальные проблемы образования. // Системные исследования. Ежегодник. – М., Наука, 1978. – С. 185-201

¹⁵ Филиппов Ф.Р. Школа и социальное развитие общества. – М., 1990. – 153 с.

- академиялар;
- арнайы жоғары мектептер.

Көлбеу аспектісіне оқу орындарының салалық иерархиясы жатады:

- техникалық;
- жаратылыстану-ғылыми;
- медициналық;
- гуманитарлық сала ЖОО-лары және т.б.

Білім беру жүйесінде техникалық даярлықтан өткен тұлға қандай болуы керек? Қазіргі заманғы жағдайда кәсіби даярлаудың мақсаттарын түзеу дегеніміз ЖОО-ын «адам-құрал» өндіруге емес, «адам-мақсат» өндірісіне бейімдеуді білдіреді, яғни осындай мақсатты ұстанымдарды қайтадан бағыттау инженерлік даярлау жүйесіне «адами өлшем» беруді негіздейді. Бұл жүйенің басты екі кемшілігін жою өмір талабы. Бұл кемшіліктер:

- ойлаудың технократиялық тәсілі;
- техникалық білімнің шектен тыс бірыңғайлылық сызбасы.

Басқаша сөзбен айтқанда, техника мамандары тұлғасын жан-жақты (әмбебаптық) және бір жақты (маманданған) дамыту арасындағы негізгі қайшылықтарды реттеуде үйлесімді амал табу.

Техникалық ойлауда бір ғана байланыс – техниканың әсер ететін затпен байланысы – есепке алынатындығы белгілі. Технократиялық тұрғыда ойлайтын мамандар практикалық іс-әрекетте олар шешетін мәселелер қаншалықты техникалық болса, соншалықты әлеуметтік мәнге ие болатындығы туралы фактіні жоққа шығарады.

Соған сәйкес, әлеуметтік жүйенің көптеген факторлары қайта есепке алуды талап етеді.

Бұдан біраз бұрын инженерлік кадрларды қалыптастыру мәселесі жоғарыда аталған мәселелермен тікелей байланысты болды. Себебі, бұрын мамандарды өндірістің белгілі бір саласы үшін ғана даярлады, оқыту мазмұны прагматикалық және утилитарлы сипатқа ие болды. Жоғары техникалық оқу орындары даярлайтын мамандар нақты бір кәсіпорында, нақты бір іс-әрекетті орындауға арналды. Осыдан қоғамда университеттер рөлі төмендеді. Осы жағдай одан кейін де өндірісте біртекті немесе ұқсас конструктивтік жобамен құрылған әр түрлі машиналар көбейген кезде де сақталды.

Басқаша айтқанда, кеңестік кезеңде материалдық өндірісте интеллектуалдық еңбекпен айналысатын тұлғалардың сандық өсуі қажетті сапалық өзгерістермен бекітілген жоқ. Инженерлік еңбектің үлкен бөлігі іс-әрекеттің аз мазмұнды репродуктивті түрін құрады. Инженерлер еңбегі өндірістің дамуына тіршілік етіп жатқан ұйымдық қатынастардың жаңаруына, техника мен технологияның жетілуіне бағытталмады. Инженерлер санының үдемелі өсуі және инженерлік еңбектің «ұсақталуы» топтың гомогендігін жоғалтуға, топ ішілік ынтымақтастықтың төмендеуіне, кәсіби сезімнің салғырттануына әкеліп соқты. Әлеуметтік-кәсіби топ осылайша өзінің әлеуметтік беделінен айрылды және оның бар өзгешілігі, басқа мамандықтарға қарағанда функциональдық айырмашылыққа келіп тірелді.

Инженерлік қызметтің маңызды сипаты техникалық инновацияны құру болып табылатындығына қарамай, инженерлік қызмет ұйымдастырудың стандартты-ұжымдық формасына дейін шегірілді. Бұл белгілі бір типтегі:

орындаушылардың өзара алмасымын білдіретін стандартталған бұқаралық сипаттағы, қолда бар «үлгілерді» бұқаралық масштабта шаблонды өндіретін; күнделікті күйбең де күйкі тірлік болатын.

Бұл зерттеуде біз қазіргі техникалық ЖОО-да оқытудың ерекшеліктері неде екендігін және ол болашақ маман-инженерлерді неге бағыттайтынын анықтауымыз қажет. Осыған байланысты, біз инженерлік-техникалық іс-әрекеттің мазмұнын және оның талаптарын көрсетуге көмектесетін іс-әрекеттік ұстанымды қолдандық.

Ең алдымен инженерлер кәсіби қызметі барысында техникалық құрылымдармен, күрделі кибернетикалық жүйелермен жұмыс жасайтын болғандықтан инженер кәсібінің, кәсіптің «адам-техника» мамандықтары түріне жатқызылатынынан бастаймыз. Инженерлік қызметтің алғашқы көріністерін сәулет өнері мен кеме құрастыру дами бастаған кезеңдегі Шығыстың және грек-римдік әлемнің көнедегі өркениетінен байқауға болады¹⁶.

Дегенмен қазіргі инженерлік қызметтердің негізгі алғышарттары Қайтаөрлеу дәуіріне сай келеді. Оларға:

➤ біріншіден, қол еңбегінің ыдырауы, машина өндірісінің қалыптасуына негізделген өндірістің дамуы және осы үрдіспен байланысты ой еңбегінің дене еңбегінен бөлініп шығуы;

➤ екіншіден, Жаңа заман ғылымының «практикалық» білімнің ерекше формасы ретінде қалыптасуы жатады¹⁷.

¹⁶ Харитонович Д.Э. Изобретательство и ранние формы инженерной деятельности //Вопросы философии. – 1985. – №2. – С.91 - 102

¹⁷ Комаров С.В. Проблема инженерного мышления: автореф. ... канд.филос. наук: 09.00.01. – Пермь, 1991. – с.19. С.10

«Инженер» сөзі орыс тіліне XVII жүзжылдықтың ортасында енді. Әдебиеттерде алғаш рет ол «Москва мемлекетінің Актілері»-нде кездеседі¹⁸. Неміс және француз тілдерінен алынған «Ingeniur» сөзінің түп төркіні, латынның «Ingenium» сөзіне барып тіреледі, ол сол кезеңде «жаңа ойшылдық», «ақыл», «талант», «қабілеттілік», «білім»¹⁹ түсініктерін сипаттауға қолданылып, адамның интеллектуалды қабілеттілігін білдірген. Алғашында инженер деп әскери машиналарды басқарушыларды және осы машиналарды жасап шығарушыларды айтты²⁰. Кейіннен «инженер» түсінігін «бірдеңені жасап шығарушы адам»²¹, «құрылысшы ғалымды, яғни тұрғын үйді емес, әр түрлі типтегі құрылымдарды құрастырушыны»²², «жоғары техникалық білімді мамандарды»²³ білдіру үшін қолданды.

Бұл түсініктің мағынасының кең ауқымдылығына карамастан, онда белгілі бір семантикалық тұрақтылық байқалады. Ол инженердің техникамен жұмыс жасайтын адаммен байланыстылығы, атап айтқанда:

➤ құраумен, монтажбен, техникалық құрылыстарды құрастырумен (Мамандар техникалық жүйені, құрылымды жобалайды, құрайды, оларды даярлау процесін жасайды.

¹⁸ Этимологический словарь русского языка. – М., 1980. Т.2, вып.7. – С.76-77

¹⁹ Дворецкий И.Х. Латинско-русский словарь. – М., 1976. – С.525

²⁰ Энциклопедический словарь. Брокгауз и Ефрон. СПб, 1894. Т. 25 – С. 193

²¹ Энциклопедический словарь. Рус.библиогр. ин-та Гранат. 13 изд. – М. – С.22-23

²² Даль В.И. Толковый словарь. – М., 1955. Т.2. – С.44

²³ Словарь современного русского литературного языка. – М.-Л., 1956. Т.5. С.350; БСЭ, 3-е изд. – М., 1972. Т.10 – С.272

Жеке деталдардан машинаны, механизмдерді, приборларды құрастырады, оларды реттейді және түзейді);

➤ техникалық құралдарды эксплуатациялаумен (мамандар қондырғылармен жұмыс істейді, транспортты, автоматтық жүйелерді басқарады);

➤ техникалық құралдарды жөндеумен (мамандар техникалық жүйенің, прибордың, механизмнің бұзылуын анықтайды, оларды таниды, жөндейді, түзетеді) байланысты.

Инженерлік іс-әрекеттің дәстүрлі анықтамасына жасанды техникалық объектіні, құралды, механизмді, машинаны және т.б. құрау үшін білімді жиі қолдануды жатқызуға болады²⁴.

Әдебиеттерде осы топқа кімдерді жатқызуға болатындығы туралы әр түрлі көзқарастар бар. Оның негізгі белгілері қатарына әдетте жұмысшының еңбек жағдайына қатысты саланы, оның іс-әрекетінің функциональды белгілерін; білімінің деңгейін, біліктілігін атайды²⁵.

Басқа да көзқарастар кездеседі. Сонымен қатар кей кезде инженерлік-техникалық қызметкерлер мен интеллигенция арасындағы, инженерлік-техникалық интеллигенция мен өндірістік интеллигенция арасындағы айырмашылықты көрсетеді. Біздің зерттеуіміздің міндетіне бұл түсініктерді қатал дифференциациялау кірмейді, сондықтан олар синоним ретінде қолданылады.

²⁴ Инженерная деятельность и наука. //Вопросы философии. – 1985. - №5. – С.81

²⁵ Кугель С.А. Квалификация и реальная деятельность инженера // СОЦИС. – 1983. - №1. – С.92-93; Мангутов И.С. Инженер. Социально-экономический очерк. – М., 1973. – С. 32-33 и др.

Инженерлік қызметтің сыртқы құрылымы, Е.А. Шаповаловтың көрсетуінше, төмендегідей үш негізгі құрылымнан құралады²⁶:

- қоғамдық техникалық қажеттіліктер;
- ғылыми және эмпирикалық мәліметтер;
- материалдық-өндірістік қызмет.

Инженерлік іс-әрекеттің ішкі құрылымы ретінде ғалым келесідей операцияларды бөліп көрсетеді²⁷:

➤ Қажеттіліктерді анықтау кезеңінде инженер ол туралы жалпы ақпарат жинақтайды, құрастырылатын объектінің кейбір техникалық сипаттамасына сәйкестендіре отырып, мақсатты талдау жолымен іс-әрекеттің соңғы мақсатын біршама жалпылама тұжырымдайды.

➤ Шешімді өңдеу мен қабылдау кезеңінде шешімді ақпараттық дайындау, оның нұсқаларын жинақтау және тиімдісін таңдауды жүзеге асырады. Табылған шешімді тексеру теориялық талдау жолымен, ал макет немесе үлгі дайын болғаннан кейін – тәжірибе кезінде алынған практикалық нәтижелерді талдау жолымен жүзеге асады.

➤ Өндірісті дайындау кезеңінде барлық қажетті техникалық құжаттар жинақталады.

➤ Өндірісті реттеу кезеңінде инженерлік іс-әрекет техникалық объектіні дайындау үрдісіндегі адам мен техниканың өзара байланысын техникалық басқару қызметін орындайды.

²⁶ Шаповалов Е.А. Общество и инженер: философско-социологические проблемы инженерной деятельности. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1984. – 183 с.

С. 43

²⁷ Сонда, 45б.

➤ Қажеттіліктерді қанағаттандыру кезеңінде инженерлік іс-әрекет техниканы қолдану (эксплуатация) үрдісін басқарады.

Осылайша инженерлік қызмет әлеуметтік сұраныстан (заказ) басталады, яғни қоғамның өндірістік-техникалық қажеттілікті түсінуінен: қазіргі даму кезеңінде қандай техника (техникалық объект) қажет екендігін түсінуінен басталады. Техника түрін анықтай отырып, инженер оның әлеуметтік, экономикалық, экологиялық, эргономикалық параметрлерін есепке алуы керек, яғни инженер техниканы құрастыру үрдісіне оны құрудың басты шарты ретінде қатысады. Басқаша сөзбен айтқанда, техникалық объект қоғам дамыған сайын табиғи зат ретінде емес, ол социум мен индивидтің барлық қажеттіліктеріне толық жауап беретін адамзат жаратқан жасанды туынды ретінде қатысады, басқадай айтқанда, тікелей әлеуметтік объекті болып табылады.

Екінші кезеңде маманнан техникалық және жаратылыстану ғылымына тән терең білімді талап ететін қызмет жүзеге асады.

Үшінші кезеңде техникалық объектіні пайдалану және оны қажетті қызметпен қамтамасыз етумен байланысты инженерлік практикалық қызмет атқарылатын болады.. Бұл кезең материалдық, қаржылай және адами ресурстарды пайдалануды оңтайландырып, шығынды азайту қағидаттарына негізделген ұйымдастырушылық-коммуникативтік қызметті қамтиды.

Сол себепті де Л.И. Балабановтың «инженерлік қызмет – бұл инженерлік кәсіптің әлеуметтік астарының (әлеуметтік сұраныс, әлеуметтік құндылықтар), субъектілік

детерминацияның (инженер өмірі бейнесінде, игерілген құндылықтар жүйесінен, әлеуметтік статус пен әлеуметтік рольдерден және де ой, идеал, сенім және т. б. сияқты рухани-тұлғалық феномендерден) және технологиялардың (инженерлік іс-әрекеттің құралдары, тәсілдері, әдістері жиынтығы ретінде) жиынтығы²⁸»,– деген тұжырымымен келіспеске болмас.

Жалпы инженерлік қызметтің маңызды ерекшеліктері мынадан көрінеді:

➤ біріншіден, инженерлік еңбектің ғылыми негізделуінде және ғылыми білімге сүйенуінде. Себебі ғылыми-техникалық прогресс кезеңінде ғылым қоғамның басты өндірістік күшіне айналды. Егер ертеректе ғылым практика жетістіктерін түсіндірумен айналысса, бүгінде әлемдік техникалық прогрестің барлық жетістіктері іргелі (фундаментальды) ғылымдардың, жаңа технологиялардың, материалдар мен энергия көздерінің дамуының негізінде жүзеге асуда²⁹.

➤ Екіншіден, инженер шектелген уақыттың, ресурстың және де қоғамда қабылданған әлеуметтік-техникалық нормативтердің шектеулі катал жағдайында жасампаздық жасайды.

➤ Үшіншіден, инженерлік шығармашылық – ұжымдық үрдіс, себебі ешкім де бір өзі машинаны, ракетаны немесе

²⁸ Балабанов П.И. Аксиологические и методологические основания инженерного дела //Инженер в современном мире: Сб. науч. тр. – Томск: Сибирское отделение АН СССР, 1992. – 168 с. – С.61-62

²⁹ Социология: учебное пособие. Под ред. К.Г. Габдуллиной – Алматы: «Санат», 1997. С. 67-81.

электростанция генераторын құрастырмайды. Инженерлік қызметте жаңашыл ақпараттық-компьютерлік және телекоммуникациялық технологиялардың мүмкіндігі кеңінен қолданылады³⁰.

Инженерлік корпусның ішінде қандай мамандық топтары бола алады? Инженерлік еңбекті мамандандыру үш негізгі бағытпен жүзеге асырылады:

1. Салалық мамандандыру (инженер-металург, тау-кен инженері, мұнай, машина жасау өндірісінде және т. б. инженерлер). Бұл да кәсіп ішіндегі еңбек бөлінісіне қатысты. Мысалы: технолог кәсібі мамандық бойынша – машина жасау технологиясы, мұнай мен газ технологиясы т. б. болып жіктеледі;

2. Инженерлерді еңбек операциясының мазмұны бойынша мамандандыру:

➤ ақпараттық операциялар (ғылыми техникалық ақпараттарды іздеу, жинау, өңдеу);

➤ логикалық-ойлау операциялары (өндіріс процесінің жоспарын талдау, есептеу);

➤ ұйымдастырушылық операциялары (өндірісті ұйымдастыру, үйлестіру жүйесі, бақылау т. б.).

Инженердің еңбегінде қайсы еңбек операциялары басым түсіп, ерекше орын алатынына байланысты инженер-зерттеуші, инженер-жобалаушы, инженер-конструктор т. б. болып бөлінеді.

³⁰ Инженер-философия-вуз // С.А.Лебедев, В.И.Медведев, О.П.Семенов и др. Под ред. И.А.Майзеля, А.П.Мозелова, Б.И.Федорова. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1990. – 128с. С.29

3. Функционалдық мамандану (инженер-энергетик, химик, электроншы химиктер және басқалары). Мамандандырудың бұл түрі – өнеркәсіптің әртүрлі салаларында өндірістің жалпы техникалық негіздерінің дамуымен байланысты (энергетика, электротехника, электроника т. б.) ортақ негізді арқау еткен инженерлік мамандықтар пайда бола бастауына қатысты қалыптасты. Бұған алуан түрлі өндірістерде пайдалануға болатын бір тектес механизмдерді, құралдарды, бөлшектерді пайдалануға жағдай тудыратын өндірісті автоматтандыру үрдісі себепкер болып отыр. Осы заманғы өнеркәсіп технологиясында ортақ элементтер барған сайын көбейе түсуде. Бұл үрдістер мамандықтарды біріктіруді, инженерлерді дайындаудың үрдісін ұлғайту қажеттігін туғызады. Екінші жағынан ҒТП-те кері ағым қалыптасты, оған өнеркәсіп пен техникада жаңа салалардың пайда болуы мүмкіндік туғызды.

Инженерлер тобының құрылымын лауазымдық (қызметтік) белгісі бойынша жіктеу арқылы қарастырайық.

Лауазым (қызмет) ең алдымен, қызметкердің құқығын, міндетін, жауапкершілік деңгейін, өкілеттілігін анықтайды. Ол оның кәсіби қызметінің шеңберін шектейді³¹. Инженер қызметі (лауазымы) объективті жағдайға байланысты, сондай-ақ жұмысшының жеке басының қасиеттеріне және берілген жұмысты орындау қабілетіне де байланысты (сонымен бірге кәсіпорындардағы штаттық кестелерге де).

Кәсіпорындардағы жиі қолданылатын лауазымдық қызмет түрлері:

³¹ Мангутов И.С. Инженер. Социально-экономический очерк. М., 1980. С.75-76.

- 1) кәсіпорын жетекшілері, олардың орынбасарлары, менеджерлері, бас мамандары;
- 2) цехтар, бөлімдер, лабораториялардың басшылары және олардың орынбасарлары;
- 3) ауысым (смена) бастығы, топ жетекшілері, жетекші инженерлер;
- 4) аға инженерлер;
- 5) инженерлер;
- 6) аға шеберлер;
- 7) шеберлер;
- 8) аға техниктер;
- 9) техниктер.

Қызмет мазмұны тұрғысынан өнеркәсіп саласындағы инженерлік қызметтің ең көп тараған түрлері мыналар: конструкторлар, жобалаушылар, технологтар, механиктер, өндірісті ұйымдастырушылар (түзілім басшылары), техникалық құралдарды іске қосушылар (пайдаланушылар – эксплуатационщиктер); диспетчерлер және жоспарлаушылар, экономистер, инженер-зерттеушілер т. б.

Конструктор еңбегінде арнайы және анықтамалық әдебиеттерімен танысу, техникалық құжаттарды зерттеу және жасау, нақты техникалық есептемелер жүргізу, болашақ өнімнің тәжірибелік үлгісін сынақтан өткізу, соның нәтижесі бойынша өнімнің техникалық сипаттамаларын анықтау сияқты элементтерді бөліп айтуға болады. Конструктор технологиялық үрдістерді бақылауға алады. Алайда оның жұмысының басты өзегі құрастыру болып табылады. Конструктор, конструкция жасау саласының маманы ретінде

басты назарды техникалық жүйе элементтері дайындалатын материалдарға қойылатын талаптарға және бұл элементтердің қабылданған стандарттарға сәйкестігін анықтауға аударады.

Инженер-жобалаушылар іс-әрекеті жүйелік сипатта болады. Ол жобалауға тапсырма, жобалаушы-сметалық құжаттар және жұмыс сызбаларын дайындайды. Оның еңбегі қандай да бір өнімнің материалдық дайындалу тәжірибесіне немесе тәжірибелік үлгілерді назарға алуды талап етпейді, өйткені ол тек жалпы схемасын құрайды, оны “материяландыруға” жобалаушының еңбегінің соңғы сатысында конструктор қосылады. Жобалаушылардың міндеті тек қана жаңа объект жасау ғана емес, сонымен бірге оларға жаңа сапа беріп, қоғам (немесе нақты тапсырыс беруші) тарапынан қойылған әртүрлі әлеуметтік және техникалық талаптарды қанағаттандыруы керек. Сондықтан бұл кәсіптің мамандары техникалық және жаратылыстану ғылымымен қатар социология, психология, эргономика т.б. білім салаларын да игеруі қажет.

Инженер-технолог өнеркәсіптік өнімдерді өндіруді ұйымдастырып, басшылық жасауды тікелей іске асырады. Ол техникалық құжаттарды дайындайды, сызбаларды мұқият зерттеп, техникалық есептер жасайды, технологиялық карталарды тексеріп, түзетулер енгізеді және техникалық-ұйымдастырушылық мәселелермен шұғылданады. Инженер-технолог өндіріс үрдісі барысында техника мен адамдардың өзара әрекетін дұрыс ұйымдастыруды, техниканы пайдалану тиімділігінің өсуін қамтамасыз етеді. Сондықтан да көбінесе кәсіпорындардың экономикалық көрсеткіштері олардың іс-әрекетіне байланысты болады. Сонымен қатар, ол өндірістің үйлесімділігі мен шығарылған өнім сапасына, технологиялық

тәртіптің қатаң сақталуына, ҒТП жетістіктеріне сүйене отырып технологиялық үрдістерді өзгертуге мүмкіндік туғызуға және жұмысшының ұтымды ұсыныстарын өндіріске енгізуге жауап береді. Технологиялық тәртіпті тек қана технологтар ғана емес, сонымен бірге инженерлердің барлығы да сақтауы тиіс.

Инженер-технолог қызметінің келесі бір ерекшелігі – оның жұмысының жобалаушы-конструкторлар еңбегін өндіріс үрдісіне тікелей қатысушылармен байланыстырушы екендігінен туындайды. Ол қызмет операцияларын жұмысшылар қандай әдіспен, қандай түрде, қалай жүзеге асыратынын алдын ала ескеріп отыруға тиіс. Оның міндетіне қолданылыстағы технологиялық үрдістерді осынау жұмысты орындайтын адамдардың кәсіби қасиеттерімен ұштастыруды қамтамасыз етуі кіреді.

Инженер-пайдаланушы (эксплуатационщик) міндетіне техникалық объектілердің – машиналардың, агрегаттардың, құралдардың және т.б. жөнделуі мен қызмет етуін қадағалау, қамтамасыз ету жатады. Ол техниканы эксплуатациялаудың дұрыстығын бақылайды, оны қолдану тиімділігін қамтамасыз етеді. Ол техниканы терең меңгерген болуға тиіс, сондай-ақ, жұмысшыларды техниканың мінсіз қызмет атқаруын қамтамасыз етуге жұмылдыра алуы қажет. Бұл қатынаста оның қызметі, бір жағынан шебердің қызметіне (цех бастығына), ал екінші жағынан – технологқа жақын. Сондықтан техникалық білім және практикалық тәжірибемен қатар, ол әлеуметтік-экономикалық білімді де игеруі керек.

Инженер-экономистің негізгі қызметі өндірістік-шаруашылық іс-әрекетті талдау, нормативті нұсқауларды жасау, экономикалық есеп жүргізу болып табылады.

Инженер-экономистердің жұмыс кезеңінің маңызды бөлігі ұйымдастыру мәселелерін шешуге, өндірісшімен кеңесуге, жоспарлауға, техникалық құжаттарды жөндеуге арналады. Шын мәнісінде, инженер – экономист инженерлік мәселелерді шешпейді, бірақ өзінің міндетін орындау үшін, ол техникалық мәселелер мен ФТП жетістіктерінің нәтижелерін білуі қажет.

Зерттеуші-инженер шығармашылық еңбекпен шұғылданады, ғылым мен өндіріс арасында делдал ретінде көрінеді. Олар жасайтын ғылыми – зерттеулер кәсіпорындағы нақты мәселелерді шешуге арналған, өндірістегі техника мен технологияның жаңаруы және еңбек өнімділігін көтеру мен еңбек сапасын арттыруға бағытталған. Инженерлік-зерттеулер мамандар ұсынатын перспективалы техникалық идеялардың негізін құрайды. Инженер-зерттеушілер кәсіпорынның инновациялық іс-әрекетіне белсенді қатысып, үздік технологияны, еңбекті ұйымдастырудың жаңа формаларын енгізеді.

Инженерлік-техникалық қызметтің құрылымында басқару қызметтерін орындау маңызды роль атқарады. Инженерлік еңбектің осы саласы өзінің мейлінше әлеуметтік мазмұнымен сипатталады. Кең мағынада алғанда басқару ұғымы тек тікелей өндірісті басқару аясымен шектелмейді. Оған өндірісті дайындау, кәсіпорынның шаруашылық қызметін талқылау және жоспарлау кіреді. Егер басқару үрдісін кешенді түрде қарастырсақ, онда оның екі жағын көрсетуге болады:

- өндірістік үрдістерді басқару;
- өндірістік үрдіске қатысушы адамдарды басқару.

Бірінші жағдайда инженерлер, басқа мамандар сияқты өзінің техника-технологиялық қызметін жүзеге асырады, ал екінші жағдайда әкімшілік ұйымдастыру қызметін орындайды. Жалпы басқаруды – жоспарланған әлеуметтік нәтижеге аз энергия, аз уақыт, аз жұмыс күшімен жетуді қамтамасыз ететін мақсатқа бағытталған, нысаналы, үйлестірілген шаралар жүйесі ретінде қарастыруға болады. Басқару қызметтерінің шеңбері өнеркәсіптік өндірісте өте кең, олар әртүрлі формада, әр түрлі деңгейде жүзеге асады³².

Сондықтан әдебиетте инженерлік еңбекті жіктеудің әр түрлі тәсілдерін кездестіруге болады. Егер белгілі бір мәселені сол мәселеге қатысты көзқарас тұрғысынан жіктейтін болсақ, онда кез-келген жіктеуді оң бағалаған болар едік. Алайда инженерлік еңбек қаншалықты деңгейде мамандандырылған және қаншалықты салаларға тармақталған болса да, инженер еңбегін бағалауда оған әдістемелік негіз етіп, инженердің кәсіби ойлау ерекшеліктерімен объективті түрде байланысты болатын, еңбектің осы түрінің мазмұны мен ерекшелігін анықтауды аламыз. «Кәсіби ойлау» екі мағынада қолданылады:

➤ Бірінші мағынасында, маманның жоғары кәсіби-біліктілік деңгейін көрсеткісі келгенде, оның «сапалық» аспектісін көрсететін ойлау ерекшелігі туралы айтылады;

➤ Екінші мағынасында, инженердің кәсіби қызметінің сипатына негізделген ойлау ерекшелігі туралы айтылғанда нақтылық аспектілері көрсетіледі.

³² Розенберг Ц.Р., Сыдыков У.Е. Социология инженерного труда: Учеб. Пособие. А-а: КазНТУ, 1999. С.91-107.

Бірақ көп жағдайда «кәсіби ойлау» түсінігі осы екі мағынада да бір мезгілде қолданылады. Осылай инженердің «техникалық» ойлауы, дәрігердің «клиникалық» ойлауы, архитектордың «кеңістіктік» ойлауы, экономист пен менеджердің «экономикалық» ойлауы, өнер қызметкерлерінің «шығармашылықтық» ойлауы, ғылым саласында жұмыс жасайтын ғылыми қызметкерлердің, сәйкесінше, «математикалық» ойлауы, «физикалық» ойлауы және т. б. туралы пікірлер орныққан. Маманның белгілі бір саладағы бірігей, сол сияқты бірегей емес кәсіби тапсырмаларды шеберліктің жоғары деңгейінде табысты орындауға қабілеттілігі туралы сөз болғанда, біздің санамызда осындай теңеу пайда болады. Мұндай мамандарды әдетте өзінің кәсіби саласында шығармашылық тұлғалар ретінде, өзінің қызметін өзгеше қырынан көре алатын және рациональдылық пен жаңашылдыққа қабілетті адамдар ретінде сипаттайды.

«Техникалық ойлауды» зерттеу 1960 жылдардан бастап өркендей бастады. Олар үлкен жүйелерді басқаруға енгізілген адамның «оперативті ойлау» ерекшелігі, «конструкторлық ойлаудың» ерекшелігі, кең салалы мамандардың ойлау ерекшелігі ретінде кәсіби тұрғыда жүргізіліп келуде. Екінші жағынан, техникалық ойлау мәселесі интеллектуалдық іс-әрекеттің ерекше түрі — «техникалық интеллекттің» теориялық мәселесі ретінде қойылады. Техникалық ойлауды зерттеуде екі бағыт қалыптасқан:

- Бірінші бағыт — техникалық ойлаудың сыртқы көріністерін, оның ерекшеліктерін сипаттау болып табылады;
- Екінші бағыт — техникалық ойлаудың қалыптасу механизмін түсіндіру.

Техникалық ойлау ерекшеліктерін қарастыруда бірнеше тенденцияларды бөліп көрсетуге болады:

➤ Бірінші тенденция – практикалық әрекетті орындауды сипаттайтын жеке белгілерді бөлу: практикалық тапсырмаларды өзінше құрастыру және шешу, шешілетін мәселелердің көптігі, оларды шешудің шығармашылық сипаты, көрінетін және көрінбейтін үрдістер арасындағы функционалды байланысты түсіну арқылы орындау және т. б.;

➤ Екіншісі тенденция – техникалық ойлау ерекшелігін техникалық білім қоры мен оларды игеру әдісімен (ең алдымен, физика, техникалық математика бойынша білімдер мәні ескеріледі) түсіндіру;

➤ Үшінші тенденция техникалық ойлаудың негізін адамның техникалық мәселелерді шешудегі түсінігінің байлығы, талдау, ойлау, логикалық байланыс орнату қабілеті, назарға алу және бағыттала алу, объектіні кеңістіктікте құра алу сияқты кейбір қабілеттерімен байланыстырады. Техникалық ойлауды тұлғаның: техникалық қызығушылығының болуы, техникалық ойлаудың тұлға үшін мәнділігі, тұлғаның жас ерекшеліктері сияқты қасиеттерімен байланыстыруға да қадам жасайды.

Техникалық ЖОО-дарында оқытудың бағытын көрсететін инженерлік-техникалық ойлаудың кейбір өзіндік ерекшеліктерін қарастырайық.

Қазіргі инженерлік ойлау біртұтас жүйе ретінде арнайы даярлықты талап ететін ерекше кәсіби білімдер мен әдістердің жиынтығы ретінде қалыптасады және ресімделеді. Техникалық жоғары оқу орны кәсіби білім жүйесі ретінде студенттерге техникалық түсініктер және осы түсініктерге сәйкес техникалық бейнелеулерді меңгеруді, кеңістіктің

теуелділік пен байланыстылығын ескеруді, оларды динамикалық тұрғыда қарастыру қабілетін үйретеді³³.

Техникалық ЖОО-да А. И. Ракитов оқу үрдісін сипаттай отырып, оның инженерлік ойлаудың жүйелілік және іс-әрекеттік сияқты өзіндік ерекшеліктерінің дамуына бағытталғандығын көрсетеді³⁴.

Жүйелілік қазіргі инженерлік ойлаудың бөлінбес белгісі ретінде білімді ақпараттық өңдеуге, эмпирикалық материалдарды интегральды жинақтауға ұмтылудан, зерттелетін, жобаланатын инженерлік жобаның біртұтас бейнесін қалыптастыруға ұмтылудан пайда болады. Жүйелілік транспорттық, энергетикалық және телекоммуникациялық жүйелерді, қалаларды, космостық және ақпараттық технологияны құрастыруда қажет. Оларды құрастырғанда экономикалық, экологиялық, әлеуметтік, психологиялық және басқа да салдарларын есепке алу қажеттілігі жүйелілікті инженерлік ойлаудың негізгі сипаттамаларының біріне айналдырады. Техникалық ЖОО студентінің ойлауының жүйелілігі инженерлік білімді жүйелі ұйымдастыруды және осы негізде күрделі объектінің негізгі элементтерін бөліп көрсете алуды, олардың арасындағы маңызды байланыстарды ашуды, соның негізінде объектінің тұтас кескінін көңілге ойша елестетуді және объекті туралы түсінікті тұжырымдауды қамтиды.

³³ Кудрявцев Т.В. Психология технического мышления. – М.: Педагогика, 1975. – 304 с. С. 240

³⁴ Ракитов А.И. Философия компьютерной революции. – М.: Политиздат, 1991. – 287 с. - С.91

Инженерлік ойлаудың келесі маңызды ерекшелігіне оның әрекеттілігі, яғни нәтижеге, туындап отырған мәселелік ахуалды қайтадан құрастыруға бағытталуы жатады. Әрине, адамның және қоғамның кез келген іс-әрекеті қайта құрумен байланысты. Бірақ көп жағдайда қарастырылған сипат бүгінде адамның техникалық іс-әрекетіне сүйенетін ғылыми жетістіктеріне тән. Қазіргі техникалық іс-әрекеттің басты фигурасы болып инженер табылады, оның еңбегі еңбектің техникалық іс-әрекетінің жетілген формасын көрсетеді. Инженерлік-техникалық ойлау әлеуметтік құбылыс ретінде материалдық өндірістік, тұрмыстық, білім, денсаулық сақтау және адамзаттық іс-әрекеттің басқа да салаларын қамти отырып, инженерлік іс-әрекет шеңберінде қалыптасады.

Алайда, инженерлік-техникалық ойлау жалпы рациональды және математикалық негізделген болса да, оны жаратылыстанулық-ғылыми және техникалық таныммен теңестіруге болмайды. Өйткені, инженерлік мәселелер шешу үрдісіндегі ой басқаруға бағытталады және қатысады, технологияларды ұйымдастыруға, жобалауға, құрастыруға және жүзеге асыруға, қашанда көп нұсқалылыққа, анықсыздыққа, шектеуді енгізу қажеттілігіне және оларды шектелген уақыт пен шектелген ресурстар, қабылданған әлеуметтік-техникалық нормативтер жағдайында шешудің тиімді тәсілін таңдаумен байланысты болады. Соған сәйкес, техникалық ЖОО-да оқыту үрдісі жобалау, құрастыру, сандық әдістер сияқты ойлаудың рациональды әдістерін қолданудан ғана тұрмайды. Сонымен бірге шығармашылықтық әдістерден: байқау және қатемен жұмыс

әдісі, сәйкестілік әдісі, ұжымдық ізденіс, эвристикалық әдістер және т. б. тұрады³⁵.

Мысалы, В.Г. Горохов пен В.И. Розин инженерлік ойлаудың өзіндік ерекшелігінің төмендегідей жағдайларын (инженер-жобалаушыны мысалға алғанда) сипаттайды:

- жобалау объектісіне «субъективтік белгі» беру;
- «жобалаудың типтік сипатымен индивидуалдық белгінің сәйкес келуі»;
- «жобалау объектісін және жобалаушының өзін дамушы ретінде қарастыру»;
- «кұраушының ол өзі құрайтын біртұтасқа енуі»;
- «жобаның қайталанбастай әсер ету сезімінің көрінуі»;
- «жобалаушыда уайымдау сезімінің дамуы» және т. б.³⁶

Басқаша айтқанда, техникалық ЖОО-да қалыптасатын ғылыми рационалдылық жұмыстың белгілі бір тәсілдерінің танымдық моделімен байланысты, бағытталудың өзіндік ерекше түрі ретінде жүзеге асырылады. Бұндай рационалдылық пайда болған мәселелерді сыртқы әлеуметтік детерминация шеңберінде табысты шешумен бірге шығармашылық мүмкіндікті, конструктивті күштерді мобилизациялауды білдіреді, болмысты кең, толық және терең тануға бағыттайды.

Танымдық мотивация тұлғаны әрекеттілігімен болмысты өзгерту жолдарын табу үшін үнемі ізденісте болуға итермелейді. Оның негізінде мақсаттың өзгеруі немесе

³⁵ Қараңыз: Балабанов П.И. Аксиологические и методологические основания инженерного дела //Инженер в современном мире: Сб. науч. тр. – Томск, 1992. С.81

³⁶ Горохов В.Г., Розин В.М. Введение в философию техники. Уч.пос. Науч. ред. Ц.Г.Арзаканян. М., 1998. С.17-20.

қиындауы, оларды жүзеге асыратын ортадағы өзекті және мәнді қырларының анықталуы, қосымша тәсілдерді іздестіру, оларға шығармашылықтық бастама енгізу және т. б. жатады. Танымдық мотивацияның жоғары деңгейі танымдық белсенділікке, білімге құштарлыққа, тану жолында пайда болатын қиындықты жеңуге ұмтылуға итермелейді. Танымдық мотив тұлғаның біртұтас жүйеге құрылатын ішкі байланыс пен қатынастарын анықтауға қабілеттендіреді. Өз кезегінде, «әлемді біртұтас көру, ойлауды нақтылау, болмысты және оны практикалық қайта құру тәсілдерін тануды дамыту үшін «рухани» құралдарды қалыптастыруға итермелейді»³⁷. Осыған байланысты инженерлік-техникалық ойлауды дамыту құрылымында міндетті түрде терең танымдық мотив болады, оның өзегі болып инженердің кәсіби іс-әрекет объектісімен байланысты құбылыстар мен үрдістердің заңдылықтары мен қайшылықтары табылады. Сонымен қоса, техникалық ЖОО кәсіби білім беру жүйесінде бұл үрдіс өзінің көрінісін алға қойылған жеке, мәнді мақсаттарға жету үшін өзін-өзі ұйымдастырудан табады. Бұл жерде болашақ бейнеден озу формасында қатысады, соның әсерінен адам қиын, қауіпті жағдайларда жақсы уақыттарды тосып отырмай, әрекет арқылы, жағдайларға белсенді қарсылық ету арқылы, өзін-өзі дамыту және осы жағдайларды өз пайдасына қарай өзгерту арқылы жеңіп шығуға үйренеді.

Осылайша, инженерлік ойлау дегеніміз – бейнелілік пен логикалық ойлаудың синтезін, сондай-ақ, ғылыми және

³⁷ Қараңыз.: Инженер-философия-вуз // С.А.Лебедев, В.И.Медведев, О.П.Семенов и др. – Л., 1990. С.63.

практикалық ойлаудың синтезін қамтыған күрделі жүйелік білім беруді білдіреді. Инженердің әрекетінде ойлаудың осы полярлы стилдері үйлеседі, логикалық және бейнелі-сезімдік ойлаудың тең болуын талап етеді. Инженердің бейнелі ойлауына өнер, мәдениеттанушылық дайындық қажет. Ғылыми ойлаудың дамуында білімді іргелендіру, базалық іргелі пәндерді игеру басты рөл атқарады. Практикалық инженерлік-техникалық ойлау үш нүкте арасында қалыптасады:

- базалық іргелі ғылымдар (физика, математика, т. б.),
- практикалық объектінің типі;
- техникалық ғылымдарда қалыптасқан оның

техникалық моделі.

Сонымен қоса, техникалық жобалау саласына, адамның тіршілік ету ортасына, техникалық жүйені енгізудің салдарын қарастыратын экологиялық рефлексия; техникалық жүйе мен адам мүмкіншілігі сәйкестігін зерттейтін эргономикалық рефлексия; техникалық жүйені адамзаттық мақсаттарды жүзеге асыру құралы, адамзаттың тіршілік етуінің өзін-өзі анықтауы ретінде қарастыратын экзистенциональды рефлексия қатысатын болғандықтан жүйелік шешімді үйлестіру мен қабылдау үшін коммуникациялардың қажеттілігі пайда болады. Көзқарастардың көптігі, оларды жариялаудың еркіндігі, түсінісуді, рефлексия мен сынауды ұйымдастыру – міне қазіргі инженерлік мәдениеттің маңызды талаптары осылар. Бүгінде инженерге басқа мамандармен қарым-қатынастың, өзара әрекеттің, өзара түсінісушіліктің жоғары коммуникативті дағдыларын, дамыған

коммуникативті ойлауды игеруі қажет. Коммуникативті ойлау мен дағдыларды қалыптастыруға әлеуметтік психологияны білу әсер етеді. Соған сәйкес, қазіргі инженерлерді оқыту мен дайындауды іргелі және техникалық пәндермен бірге экономикалық, әлеуметтік-басқарушылық, экологиялық, психологиялық ғылымдармен байланыста жүзеге асыру қажет.

2. Оқу-тәрбие үрдісінің қазіргі уақыттағы концепциясындағы студент тұлғасының моделі

Өткен жылдарда студенттерге тәрбиелік әсер ету ең алдымен, қандай да бір идеялық ұстанымды директивалық сендірумен байланысты болды. Оқытудың дәстүрлі парадигмасы оқытушылардың білім беруі мен оны оқушылардың қайталау қағидасына негізделді. Мұндай жағдай білім алушы контингенттің белгілі бір тұлғалық қасиеттерінің, олардың шығармашылық әлеуеттілігінің төмендеуіне әкеліп соқты. Біздің қоғамның бір идеологиялық ахуалдан өзге идеологиялық ахуалға көшу ерекшеліктерінің бірі жас ұрпақты тәрбиелеуде – тәрбие жұмысының ұжымдық формасынан тұлғалық тәрбиеге бағытталу болып отыр. Жаңа әлеуметтік-экономикалық жағдайда, қазіргі қоғам көтеріп отырған мақсаттар мен міндеттерге сәйкес, оқу-тәрбие үрдісін кеңінен әлеуметтендіруді білдіретін оқыту мен тәрбиелеудің әдістемелерін мақсатты және жан-жақты реформалау қажет болып отыр.

Әлеуметтенуді әр түрлі зерттеушілер өздерінің алуан-түрлі дүниетанымдық ұстанымдары тұрғысынан қарастырып, әлеуметтену түсінігін әр түрлі мағынада қолданып келді. Алайда, субъектінің өзін-өзі бағалауы мен қалауын, оның мүмкіншіліктері мен әлеуметтік ортағы шынайы болмысын үйлестіру, әлеуметтенудің маңызды компоненті болып өзгеріссіз қала берді. Қоршаған орта тұлға мен топқа әсер етеді, бұл әсер етуді топ өзінің ішкі табиғатына сәйкес сұрыптап қабылдайды және қайта өңдейді, сонымен бірге тұлғалар немесе топтар өзін қоршаған ортаға белсенді түрде әсер етеді. Мұндай механизм тұлғаның әлеуметтену үрдісін

48

білдіре отырып, оның мінез-құлқының және іс-әрекетінің негізі болып табылады. Нәтижеде қоғамдағы баршаға ортақ қарым-қатынастың әлеуметтік сапасы, мінез-құлқы және кәсіби іс-әрекеті қалыптасады, соның негізінде тұлға өзінің ұмтылыстарын, қажеттіліктерін, қызығушылықтарын жүзеге асырады.

Қазіргі жағдай, білім беру мен тәрбиелеу институттарының алдына жасөспірімнен өмірден ойып орын алатын, өзінің алдына мақсат пен міндет қоя білетін тұлға тәрбиелеп шығаруды міндет етіп қояды. Қоғам өзгермелі қоғамға тез икемделетін, қиын жағдайларға тез бағытталатын белсенді, динамикалық, жауапты тұлғаны қажет етеді. Сондықтан тәрбие жұмысында студенттердің өзін-өзі жетілдіруге, мақсатты бағытталуға, өз-өзіне сенімділікке, талаптылық пен пысықтылық, дүниетанымдық, әлеуметтік құбылыстарды бағалауда, сыншылдыққа және т. б. ұмтылу сияқты қасиеттерін дамыту ерекше мәнге ие. Жоғары оқу орындары факторларының қазіргі студенттердің сапалы сипаттарының қалыптасуына әсерін талдауда біз бұл үрдіске әсер ететін алуан түрлі себептерді ескердік. Бұл – оқу жағдайы, оқытушылар құрамымен қарым-қатынас сипаты және ЖОО ішіндегі басқа да объективті және субъективті факторлар.

Біз кәсіби сананы әлеуметтік сапаның құрамды бөлігі ретінде қарастыра отырып, техникалық саладағы болашақ мамандар туралы біртұтас жалпы мәлімет алу мақсатында бірқатар зерттеулер жүргіздік. Біздің көзқарасымыз бойынша, бұл ұстанымды пайдалану тек теориялық тұрғыдан ғана емес, сонымен бірге, практикалық тұрғыдан да мәнді болмақ. Өйткені кез келген тұлғаның іс-әрекетіне өзіндік, нақтылық

пен дифференциалдық тән болса да, ол түптеп келгенде өз құрылымын тұтастай бейнелеуге қабілетті болуы қажет, яғни нақты әлеуметтік жағдайда іс-әрекетті тұтастай орындай алу қабілетіне ие болуы керек.

Ең алдымен, мәні бойынша теріс бағаланған (жеткілікті дамымаған немесе қанағаттанарлықтай дамыған) бір де бір қасиеттің жоқ екендігі бірден көзге түседі. Сұралған бірінші курс студенттерінің көпшілігі оқу-тәрбие үрдісінің жеке тұлғаға тән сипаттарды қалыптастыруға (жағдайға тез бейімделу және стандартты емес жағдайда дұрыс шешім қабылдауға қабілеттілік, аналитикалық жұмыс жасау дағдысы мен қабілеттілік, еркіндік, нақтылық және ұқыптылық, талаптылық және пысықтық, тындырымды және ұстамды, және т.б.) бағытталуын жоғары деңгейде («5» баға) деп көрсетті. Сол уақытта екінші курс студенттері бұл бағыттылық деңгейін бір саты төмен, яғни орнықты төртке бағалады. Жоғары «5» бағасымен мақсаттылық, өзіне сенімділік, талаптылық, жұмысқа қабілеттілік, өзіне адамдарды тарта алу және топта үйлесімді жұмыс істеу сияқты қасиеттер белгіленді, бұл студенттердің жаңа қоршаған ортаға, жоғары мектептің құрылымы мен талаптарына, оқу мазмұнына танымдық-ақпараттық икемделуін білдіретін ресми бейімделу үрдісінің аяқталуын куәландырса керек. Бірінші курс студенттер тобының ішкі интеграциясы мен осы топтардың жалпы студенттік ортаға интеграциялану үрдісін көрсететін әлеуметтік бейімделудің формасы мен студенттердің жоғары оқу орнындағы оқу жұмысының жаңа формасы мен әдістерін (жекелей алғанда, кредиттік оқыту жүйесін енгізуді де) білдіретін дидактикалық бейімделу формасын біз кейінірек қарастырамыз.

Алынған ақпараттарды талдауды жалғастыра отырып, бейімделу үрдісі толығымен бірінші курста аяқталмайтынын көреміз, себебі «төзімділік және эмоциялы тұрақтылық» сияқты сипатты бірінші курс студенттері «қанағаттанарлық» деңгейде деп бағалайды.

Эмоциялық тұрақсыздық әдетте бірінші курс студенттерінде бейімделу кезеңінің төмендегідей қиындықтарынан келіп туындайды:

- кешегі оқушының мектеп ұжымынан, оның өзара көмек пен моралдық қолдау көрсетуінен қол үзуімен байланысты туындайтын теріс сезімдер;

- мамандықты таңдаудағы мотивацияның анықсыздығы, оған психологиялық дайындықтың жеткіліксіздігі;

- педагогтардың күнделікті қадағалау дағдысының жоқтығы, мінез-құлық пен іс-әрекетті психологиялық өзін-өзі реттеуді жүзеге асыра алмау;

- жаңа жағдайда еңбек пен дем алудың тиімді кестесін іздеу;

- тұрмыс пен өз-өзіне қызмет етуді реттеу, әсіресе үйден жатақханаға көшуде;

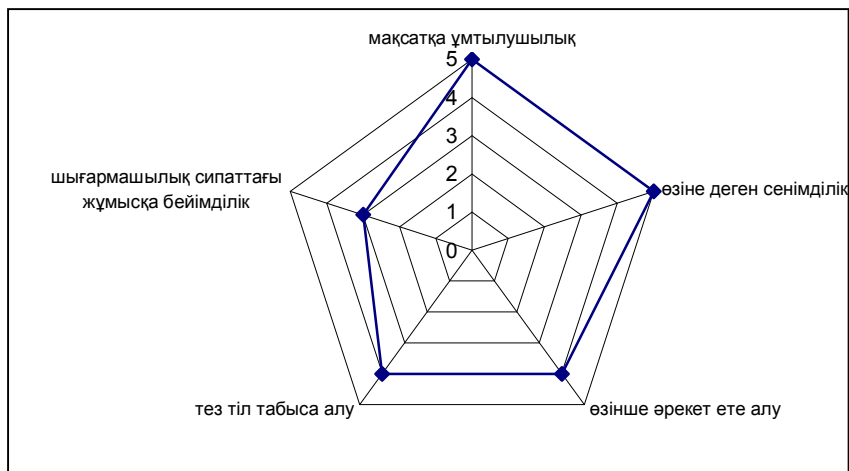
- өзінше жеке жұмыс істеу дағдысының жоқтығы, конспект жасай алмау, кітаптың түпнұсқасымен, сөздікпен, сілтемелермен жұмыс жасай алмау.

Бұл қиындықтардың барлығының шығу тегі әр түрлі. Олардың бірі объективті түрде сөзсіз болатын болса, басқалары субъективті сипатта және дайындықтың нашарлығымен, отбасы мен мектепте тәрбиелеудің кемістігімен байланысты туындайды.

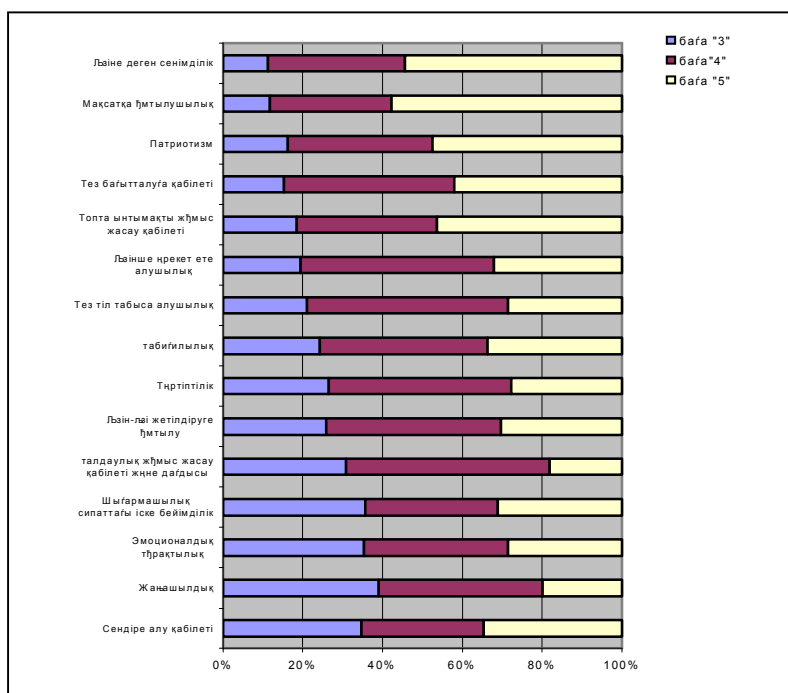
Жастардағы әлеуметтік есеюдің негізгі өлшемдерінің бірі – өзін-өзі жетілдіру қажеттілігіне қатысты мәселеге

көшейік. Соңғысы шығармашылық сипаттағы жұмысқа икемділікті қалыптастыру мәселесімен байланысты, кәсіби тұрғыда өзін-өзі қалыптастыруға ұмтылуды тікелей көрсетеді. Жүргізілген зерттеулердің нәтижелері инженерлік ойлаудың даму деңгейінің төмен екендігін көрсетті. Әр түрлі 26 қасиеттің мәнділік деңгейінің реті, студенттердің инженерлік еңбек туралы ойлары, көзқарастары бойынша анықталды, соның ішінде олардың көзқарасы бойынша, студенттердің шығармашылық қабілеттерін дамыту міндеті жеткілікті деңгейде жүзеге аспайды.

«Университеттегі оқу-тәрбие үрдісінің, Сіздегі келесі қасиеттер мен қабілеттердің дамуына қандай деңгейде әсер ететінін бес баллдық жүйе бойынша (1 – мүлдем дамымаған, 5 – толық деңгейде дамыған) бағалаңыз?», - деген сұраққа алынған мәліметтерді өңдеу, бағалаулардың бөлінуі туралы мәлімет беретін бірөлшемдік талдаудан басталды. Алынған бағаларды «жол бойынша» және «бағана бойынша» пайыздық бөлу «5» – «4» – «3» бағалары бойынша қасиеттердің аталған сипаттамаларының жалпы құрылымынан жоғары көрсеткіштерді бөліп көрсетуге мүмкіндік берді. Қалыпты көлемде жоғары көрсеткіштерге мақсатты бағытталу, өзіне сенімділік қасиеттері, содан кейін еркіндік және мәмілегерлік қасиеттері ие болса, студенттердің іс-әрекетінде шығармашылық бағыттылықты сипаттайтын қасиеттер, аз дамыған қасиеттер қатарына енді (1, 2 сурет).

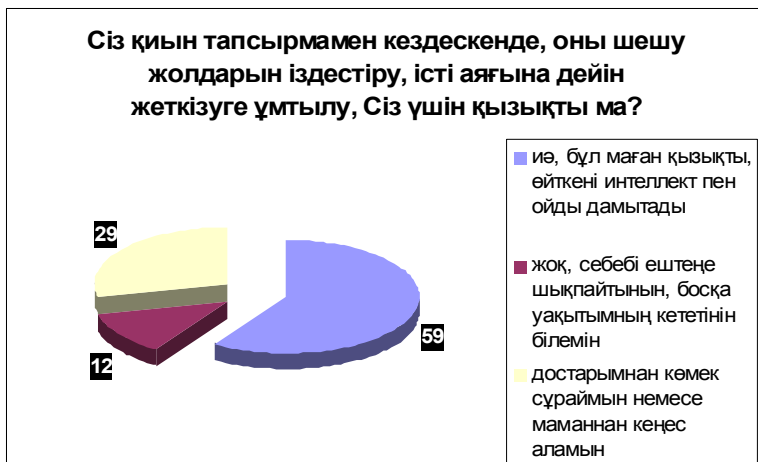


1-сурет



2-сурет

Біздің зерттеулеріміз нәтижелерінде алынған ақпараттарды бөлу студенттердің танымдық-шығармашылықтық белсенділігін қалыптастырудағы оқу үрдісінің әр түрлі формаларының тиімділігінің өте төмендігі асыра бағаланғандықты көрсетеді. Мысалы, «Жаратылыстанулық ғылыми және арнайы пәндерді оқу кезінде алынатын білімдерді ой елегінен өткізу, салыстыру, олардың арасындағы байланысты табу, оларды бір жүйеге келтіруге ұмтылу Сізге тән қасиет пе?», - деген сұраққа студенттердің 68 %-ы оң жауап берді. Біздің ойымызша, тым жоғары болған бұл көрсеткішті тексеру мақсатында біз «Сіз қиын тапсырмамен кездескенде, оны шешу жолдарын іздестіру, істі аяғына дейін жеткізуге ұмтылу, Сіз үшін қызықты ма?» - деген, бақылау сұрағын қолдандық, ол бойынша оң жауап бергендердің үлесі біршама төмен болып, сұралған студенттердің жалпы санының 59 % құрады (3 сурет). Техникалық немесе компьютерлік шығармашылық тәжірибеге, ғылыми жобалар бойынша пәндік конкурстарға қатысуға қатысты сұрақтарға оң жауап әрбір сұралған екінші студенттен алынды. Телефон, электродвигатель, ауыспалы ток генераторы, ішкі жану двигателі жұмысының физикалық негізін көрсете аласыз ма? -деген сияқты нақты сұраққа респонденттердің жартысына жуығының теріс жауап беруі немесе жауап беруге қиналғандығы заңды құбылыс.



3-сурет

Бұл сұрақ блогы бойынша ақпараттың нақтылығы мен дұрыстығының төмен деңгейін психологиялық тұрақсыздық принципі бойынша түсіндіруге болады, әсіресе матрицалық сұрақтар (кафетерий-сұрағы деп аталатын) құрған кезде жиі көрінеді. Бұндай жағдайда, кейбір адамдардың іс-әрекетке монотонды «иә» немесе «қарсы» эффектісі байқалады. Екінші жағынан, жағдайды Ла-Пьер парадоксы³⁸ – вербальды мінез-құлықтың шынайылықпен сәйкес келмеу феноменімен түсіндіреді.

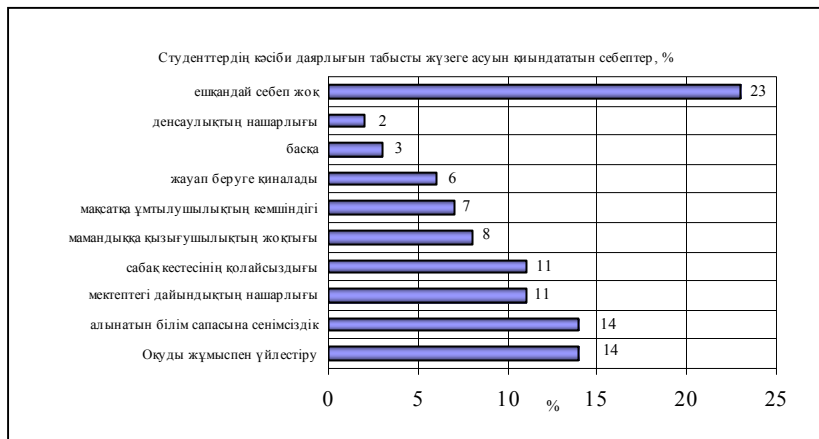
Бұл тұжырымның дұрыстығын біздің зерттеудің нәтижелері де көрсетті. Сұралған респонденттер өздерінің бос уақыттарын қалай өткізетіні туралы сұраққа,

³⁸ McNemar G. Opinion-attitude methodology. – Psychol. Bull., 1946 – Vol. 43. – 296 p.

студенттердің жауабы төмендегідей болып бөлінді (алынған жауаптардың жалпы санынан): үлкен мәнге «достармен қарым-қатынас жасау» және «спортпен айналысу» сияқты нұсқалар ие болды, содан кейін көңіл-күй көтеретін газет-журналдар мен шығармашылық әдебиеттер оқу нұсқасы алды. Техникалық шығармашылықпен (2 %), компьютерлік бағдарлама жасау (7 %) және арнайы техникалық әдебиетті оқумен (5 %) байланысты ұсынылған жауап нұсқалар блогы техникалық ойлауды дамытуға студенттер қызығушылығының ішкі бағытталу деңгейінің жалпы төмендігін көрсетті. Оқу үрдісінде инженерлік-техникалық ойлаудың дамуына әсер ететін немесе қиындық тудыратын сыртқы-объективті факторлар мен жағдайларды есепке алу бойынша, сұралғандардың төрттен бірі олардың кәсіби дамуын қиындататын «ешқандай жағдайды көрмейді».

Бірақ, студенттердің академиялық іс-әрекетінің тиімділігіне мектептегі дайындықтың нашарлығы, алынған білімнің сапасына сенімсіздік, мамандыққа қызығушылықтың жоқтығы нәтижесінде пайда болған «таңдалған мамандықтан көңілі қалу» факторы үлкен әсер етеді.

Кәсіби бағыттылықтың төмендеуінің екінші себебі ретінде жоғары оқу орнының оқыту жүйесінен туындайтын жалпы қиындықтар: жұмысты оқумен үйлестіру қажеттілігі және сабақ кестесінің қолайсыздығы көрсетілді (4 сурет).



4-сурет

Жалпы, студенттердің әлеуметтену деңгейі тұлғаның мәдени деңгейін көрсететін белгілерін, әдеттері мен дағдыларының тұтас кешенін анықтайды. Бұл деңгей қаншалықты жоғары болса, соншалықты олардың мамандану деңгейі жоғары болатыны заңды да. Сондықтан, әлеуметтік-мәнді, шығармашылық іс-әрекетке тез бейімделуге қабілетті тұлғаның үйлесімді даму мәселесі өзекті болып отыр. Бұл жерде әлеуметтенудің әлеуметтік аспектісі белгілі болып қалады.

Осылайша студенттер тобындағы топтың тұтастығы деңгейі бойынша қалыптасқан өзара қарым-қатынасты, оқуға қатынасты және басқаларын қарастыруға арналған анкетаның екінші сұрақтарына жауап беру қажет болатын. Топтардағы өзара қарым-қатынастың жағымды бейнесіне қарамастан, кейбір көрсеткіштерді салыстыру сипаттамасы бірқатар параметр бойынша бірінші курсқа қарағанда екінші курста төмендеу тенденциясын көрсетті. Топтың тұтастығы деңгейі

бойынша бірінші курста жоғары балл – «5» берілсе, сонымен бір уақытта екінші курста бұл көрсеткіш «3» бағасына дейін төмендеп кеткен. Бұл жағдайды топтағы белгілі бір рет-ретімен жүретін тұлғааралық қарым-қатынастың дамуы туралы Файро-теориясы көзқарасымен түсіндіруге болады³⁹. Бірінші курс студент топтарының тұтастығының жоғарылығы топтық қатынастарды қалыптастырудың бастапқы кезеңіне, міндеттерді бөлу мен бірігуге қызығушылықтың пайда болуымен сәйкес келеді. Соған сәйкес, топтың қалыптасуының алғашқы кезеңіне кіру, идентификация процесіне жататын «бірігушілік мінез-құлық» тән.

Екінші курс студенттер ұжымының тұтастығының төмен деңгейін топтың келесі даму кезеңіне тән «бақылаушы мінез-құлықпен» түсіндіруге болады. Бұл кезеңде билік пен әсер етуді бөлу үрдісі байқалады: бірігу туралы мәселе шешіліп, топ ресімделгеннен кейін, оның мүшелері жауапкершіліктің әр түрлі рөлдері мен аумағын бөлуге тырысады. Бұл үрдіс қысымды бәсекелестікпен жүреді, соның нәтижесінде басшылық ету мен бағыну мәселесін анықтауды қажет етеді.

Осындай тенденция «өзара талаптылық» және «оқуға жауапкершілікті қатынас» критерийінде де байқалады, бірақ тек бір саты төмен: бірінші курс ұжымы бұл топтық өзара қарым-қатынастың дамуын «5», екінші курс студенттері – «4»-пен бағалайды (1кесте).

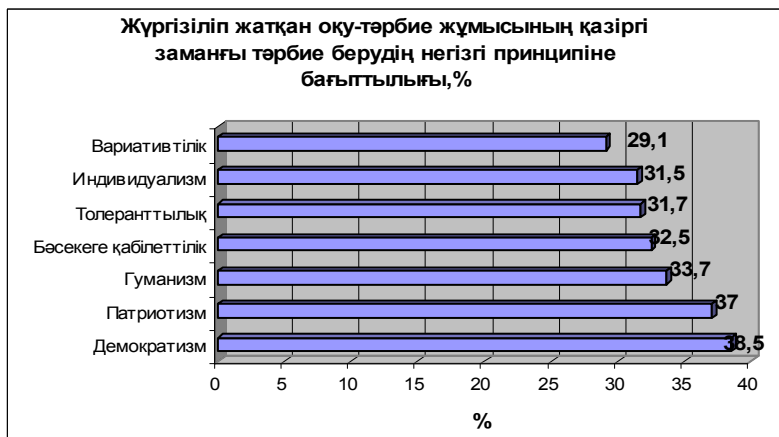
³⁹ Shaw M. E., Costanzo P. R. Theories of social psychology. N. Y., 1970. p. 255

1 кесте

Қасиеттер	Бағалау	
	1-ші курс	2-ші курс
Ұжымның біртұтастығы	5	3
Өзара талаптылық	4	4
Бір-бірін құрметтеу	5	5
Оқуға жауапкершілікпен қарау	5	4
Оқу барысындағы өзара көмек	5	5
Өз тобың үшін мақтаныш	5	5
Үздік болуды қалау	5	5

Қазақстандағы экономикалық және саяси-идеологиялық реформаның басталуымен жоғары мектептің тәрбие қызметі ұзақ жылдарға білім беру жүйесінен шеттетіліп тасталды. Сонымен қоса, соңғы он жылда студенттердің әлеуметтік-психологиялық бейнесі де өзгерді, өзге моральдық өлшемдер, өмірлік бағыттар пайда болды; студенттер оқумен қатар жұмыс істеп жүріп, өздерін материалдық қамтамасыз етуге мәжбүр, стресс пен неврозға, ассоциальды мінез-құлыққа бейім. Көптеген оқытушылар психологиялық және кәсіби мәндегі мәселелерге тап болды, тәрбие жұмысымен сапалы айналысуға стимул болмады. Қазіргі уақытта білім беру жүйесінде плюрализм, еркіндік деңгейін жоғарылату, білімнің тұлғалық-іс-әрекеттік бағыттылығы, әлеуметтену мен индивидуализациялау үрдісін күшейту сияқты ерекшеліктері бар тәрбие берудің жаңа мәдениеті қалыптасуда. Білімнің мақсатты талаптарының өзгеруі тәрбиенің де жаңа мәнде болуын талап етеді. ЖОО-да тәрбиелеу жас адамдарды үнемі өзгеріп тұратын қоғамға

әлеуметтендіру мен бейімдеудің маңызды тәсілін білдіреді. Жоғарыда көрсетілген тұлғалық қасиеттердің статистикалық көрсеткіштері көмегімен, жаңа талаптарды ескеріп, қазіргі тәрбие концепциясының негізгі қағидаларын қолдана отырып, Университетте жүргізілетін оқу-тәрбие жұмысының жалпы бағыттылығын анықтауға қадам жасаймыз (5 сурет).



5-сурет

Зерттеу мәліметтері көрсеткендей, Университеттегі тәрбие концепциясы көп жағдайда демократизм мен патриотизм қағидасына бағытталған. Сонымен бірге, тұлғаның бейімділігі мен қабілетін мадақтауға қажетті индивидуализм мен вариативтілік қағидасы аз деңгейде дамыған. Индивидуализация жастардың қалыптасып келе жатқан қажеттіліктері мен қызығушылықтарын есепке алатынын, қоғамдық мәнділігін және тұлғалылықты біріктіруге әсер ететінін ерекше атап кетейік. Бұл жас адамдардың өмірлік ұстанымдарына, олардың әлеуметтік

кемелденуіне себепші болатын білімнің, сенімнің және практикалық әрекеттердің жинақталуына алғышарт болады. Бұның менталитет мәселесімен және оның оқу үрдісінде көрінуімен байланыстылығы соңғы кезекте емес. Көп жағдайда студенттердің қабылдауы мен мінез-құлқын анықтайтын оқытудың ұлттық моделінің ұлттық-типтік ерекшеліктері мен спецификасын қарастыру біздің зерттеуіміздің мақсатына кірмеді, сондықтан, біз бұл мәселе бойынша жан-жақты талдау жасаған жоқпыз. Тек тәрбиенің қазіргі концепциясына жоғарыда аталған қағидалардың бағытталу мәнін қарастырамыз.

Демократизм қағидасы адамдарды өзіне тарта білу қабілеттілігі ретінде оқытушылар мен студенттердің өзара ашық әрекеті мен әріптестік жүйесі арқылы көрінеді.

Патриотизм қағидасы студент жастарда ұлттық сананың қалыптасуын, азаматтық қасиеттерді және әлеуметтік жауапкершілікті тәрбиелеуді білдіреді.

Гуманизм қағидасы оқытындардың өзін-өзі дамытуына, оның дүниетанымдық кәмілеттілігін сипаттайтын өзін-өзі жетілдіруге ұмтылуын қабілеттендіретін тәрбиелеу жүйесін білдіреді.

Бәсекеге қабілеттілік қағидасы динамикалық көлбеу және тік әлеуметтік-кәсіби мобилділікке, іс-әрекеттің ауысуына, өмірлік іс-әрекеттің барлық саласында бәсекелі күрестің қиын жағдайында тиімді шешім табуға қабілетті, тұлға типін қалыптастыруды білдіретін еркін нарықтың спецификалық ерекшелігі ретінде қатысады. Осымен байланысты бастамашылдық және пысықтық, мақсатты бағыттылық, қайсарлық, өзіне жауапкершілік алу және т.б. қасиеттер ерекше өзектілікке ие.

Толеранттылық қағидасы басқа адамның ұстанымын қабылдауды, әдептілікті, ең алдымен өзінің ұстанымына, мінез-құлқына деген сынаушылықты және талаптылықты білдіреді.

Индивидуализация қағидасының мәні – тұлға өзінің жеке ерекшеліктерінің еркін көрінуінен, жеке қызығушылыққа және қажеттіліктерге бағыттауынан көрінеді, осыған байланысты шығармашылықтық белсенділік пайда болады. Сонымен бірге ЖОО-дағы тәрбие жүйесі жеке бағытталған болуы, яғни әрбір студенттің міндеттері мен мүмкіндіктерін есепке алу керек.

Вариативтілік қағидасы ойлаудың стандартталмаған тәсілін қалыптастыратын тәрбиелеудің технологиясы мен мазмұнының түрлі нұсқаларын, кәсіби іс-әрекет саласында шаблонды емес шешімдер қабылдауды, анықсыздық жағдайында іс-әрекетке дайындықты енгізеді. Бұл қағиданы жүзеге асыру үшін жағдайға тез бейімделу қабілетіне және стандартталмаған жағдайларға дұрыс шешім қабылдауға, сезімдік тұрақтылыққа, талдаулық жұмыс дағдыларына және ұйымдастырушылық қасиеттеріне ие болуы қажет. Технологиялық өзгерістердің қарқыны адам ұрпағының ауысымынан озып кеткен бүгінгі жағдайда ойлаудың вариативтілік мәселесі, мінез-құлықтың өзіндік болуы және шаблонсыздығы артықшылыққа ие болады. Мұны бұрынғы оқыту мен тәрбиелеудің иерархиялық ұйымдастырылған жүйесінің көмегімен қалыптастыру мүмкін емес.

Оқу-тәрбие үрдісінің негізгі құрамы бойынша студенттердің қанағаттанушылығының деңгейін анықтайтын анкетаның үшінші сұрақтарының нәтижесін талдауға көшеміз (2 кесте).

2 кесте

	Толық қанағаттанамын		Негізінен қанағаттанамын		Онша қанағаттанбаймын		Қанағаттанбаймын		Жауап беруге киналам	
	1 курс	2 курс	1 курс	2 курс	1 курс	2 курс	1 курс	2 курс	1 курс	2 курс
Оқу жағдайларымен	22,3	14,2	42,7	32,8	21,3	34,2	8,7	14,2	4,8	4,2
Оқуды ұйымдастырумен	23,3	10	37,8	42,8	26,2	24,2	7,7	14,2	4,8	8,5
Өзімнің мамандығыма	56,3	41,4	25,2	35,7	7,7	10	6,8	8,5	3,8	4,2
Топтағы қарым-қатынасқа	52,4	44,2	34,9	38,5	6,8	7,1	3,8	7,1	1,9	2,8
Сабақ кестесіне	25,2	11,4	20,3	31,4	24,2	22,8	25,2	34,2	3,8	0
Мәдени-бұқаралық жұмыстардың ұйымдастырылуына	19,4	18,5	23,3	18,5	23,3	24,2	27,1	28,5	6,8	10
Спорт секциясы жұмысының ұйымдастырылуына	24,2	35,7	26,2	22,8	21,3	15,7	19,4	15,7	8,7	10
Сабақтың өткізілу сапасына	28,1	21,4	47,5	40	14,5	28,5	8,7	7,1	0,9	2,8
Моральдық марапаттау жүйесіне	19,4	2,8	36,8	32,8	16,5	31,4	13,5	15,7	13,5	17,1
Аудиториялардың жабдықтауына	17,4	15,7	27,1	37,1	29,1	20	18,4	24,2	7,7	2,8
Кітапхананың жұмысына	39,8	35,7	34,9	28,5	11,6	20	8,7	11,4	4,8	4,2

Бірінші курс студентінің әрбір алтыншысы таңдалынған мамандықпен, әрбір бесіншісі – оқу талабымен, әрбір төртіншісі – оқуды ұйымдастырумен және сабақты жүргізу

сапасымен (14,5 % – онша қанағаттанбайды және 8,7 % – толық қанағаттанбайды) «онша қанағаттанбайды», ал сабақ кестесіне қанағаттану деңгейі бойынша «қанағаттанушылар» және «қанағаттанбаушылар» пікірлерінің ара қатынасы тең болды.

Бұл бөлім бойынша, сапалы талдауда студенттер «кураторлар жұмысындағы ресмилік», «оқытушылар мен студенттер арасындағы өзара түсінісушіліктің жоқтығын» көрсетті, уақыттың жетпеуі және сабақ кестесіне қанағаттанбаушылардың көбісі түс кезіндегі үзілістегі және сабақ арасындағы қысқа үзілістердегі асханадағы ұзақ кезектің болуымен байланыстырады. Сондай-ақ, студенттер қолға берілетін әдебиеттердің жетіспеушілігін де көрсетеді: Университет алдында Ғылыми кітапханаға Баспа орталықтарынан берілетін оқулықтар санын көбейтуді, сондай-ақ кітапхананың жалпы кітап қорының тек небәрі 13,7 % құрайтын қазақ тіліндегі қорының көлемін ұлғайтуды шешу мәселесі тұр.

Сонымен қоса, сұралған екінші курс студенттері керісінше, оқуды ұйымдастыруға, жүргізілетін сабақ сапасына, моралдық ынталандыру жүйесіне, өзінің мамандығына және топтағы өзара қарым-қатынасқа жалпы қанағаттанушылығын білдіреді. Бұған қарамастан, таңдалынған мамандыққа қанағаттанбаушылықтың өсу тенденциясы байқалады: оқуды ұйымдастыру жағдайына қанағаттанбау екі есеге өскен (бірінші курста 7 %-дан екінші курста 14 %-ға дейін) және т.б.

Бұл ЖОО-ға қабылданған жас адамдарда олардың болашақ мамандық туралы, іс-әрекет сипаты, маманға қойылатын қажетті қабілеттер және дағдылар, әлеуметтік

және психологиялық талаптар туралы толық хабардар болмағандықтан көңілдері қалғандығымен түсіндіріледі. Сонымен бірге, қазіргі жастардың ұмтылыстары мен күтулері, сұраныс деңгейлеріне максимализм тән екенін естен шығармағанымыз жөн, бұл жүзеге аспайтын жоспарларға әкеледі, осыдан көңілі қалу, болашақ өмірлік жоспарына қатысты жасаған таңдауына қанағаттанбаушылық туындайды. Кері (жағымды) тенденция курстан курсқа «қанағаттанбайтын» студенттер санын азайтудан, «спорттық секциялар жұмысын ұйымдастыру» және «білімді сапалы өткізу» пункттерінен байқалады.

Бұдан ары оқу үрдісіндегі тәрбиелеу мүмкіндіктерін оқытушылардың дүинетанымдық, кәсіби-практикалық және педагогикалық даярлауында қалай жүзеге асырылып жатқандығын қарастырамыз. «Университет оқытушыларының көпшілігі студенттерге қандай қатынас жасайды?» сұрағына алынған жауапты талдау кезінде бірінші және екінші курс студенттерінің әрбір екіншісі оқытушылардың «оқуда үлгерімі жақсы және ешқандай тәртіп бұзбайтын студенттерге құрметпен» қарайтындығы туралы пікір білдірді (6 сурет)*.

Он бес жыл бұрын, «идеалды» студенттің (термин көптеген оқытушылар жұмыс жасағысы келетін студентті көрсететін шартты термин) әлеуметтік-психологиялық

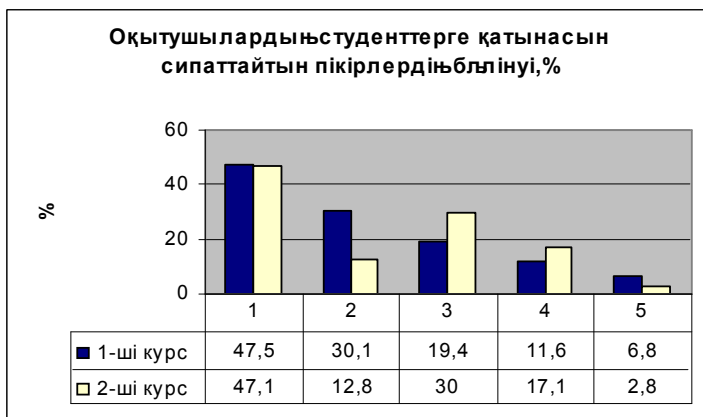
* Здесь и далее необходимо учитывать, что в группе вопросов, где количество ответов студентов не ограничивалось и респонденты могли выбирать одновременно несколько вариантов ответа, сумма ответов получается более 100 %. Следовательно, процентное соотношение относится не к общему количеству опрошенных респондентов, а к общему количеству полученных ответов.

бейнесін құра отырып, университет педагогтары бірінші орынға тәртіптілік пен ынта сияқты қасиеттерді қойды. Егер бұрында осы қалыптасып қалған үлгіні алып, сонымен жүруді білдіретін «тәртіптілік» табысқа жетуге қабілеттендірсе, бүгінде табысты ойлаудың жеке және өзінше болуын қамтамасыз етеді. Қазіргі уақытта студенттің маңызды қасиеті тәртіптілік деп санайтын оқытушылар саны азайып, «идеалды» студент ретінде өзінше ойлай алатын адамды санайтындар саны біртіндеп өсіп келеді. Бірақ практикада барлығы да үйлесімді емес. Студенттердің айтуы бойынша, жеке пікір мен пайымдау, бағалаудағы өзіндік, мінез-құлықтық ұқсастықтың болмауы оқытушылардың теріс реакциясын туғызады.

Ресей зерттеушілерінің мәліметтері бойынша, студенттер мектеп оқушыларына қарағанда ЖОО педагогтарымен олардың референттілік деңгейі, мінез-құлықтың индивидуалды-психологиялық ерекшеліктеріне байланысты қатынас жасайды. Бұл шет елдің өзінде бірінші және екінші курс студенттері олардың белгілі бір әлеуметтік-педагогикалық ұстанымынан, жеке қатынасынан көрінетін субъективтілігінің айнамастығын сақтауға әкелетін педагогикалық үрдістегі әсер ету⁴⁰ құндылығын мойындай бастайтындығын көрсетеді. Сонымен қоса, оқу үрдісінде анықсыздық бейнесінде көрінетін жасырын оқу бағдарламасы деп аталатын құндылықтар, талаптар немесе қағидалар жинағы болады⁴¹.

⁴⁰ Котова И.Б., Рогов Е.И. Эффекты и феномены педагогического взаимодействия // Педагогическое взаимодействие: психологический аспект. Сб. науч.труд. – М., 1990. С. 8

⁴¹ Аберкромби Н., Хилл С., Тернер Б.С. Социологический словарь / Пер. с англ. Под ред. С.А.Ерофеева. – Казань, 1997. – С. 289.



6-сурет

1 – оқуда үлгерімі жақсы және ешқандай тәртіп бұзбайтын студенттерге ғана құрметпен қарайды;

2 – көптеген оқытушылар студенттердің оқудағы үлгерімі мен тәртібіне қарамастан құрметпен қарайды;

3 – студенттерге қатынас көп жағдайда тұрақсыз және ол оқытушының көңіл-күйіне байланысты;

4 – көптеген оқытушылар студенттерге немқұрайлы қатынас жасайды;

5 – көптеген оқытушылар студенттерге бос қатынас жасайды

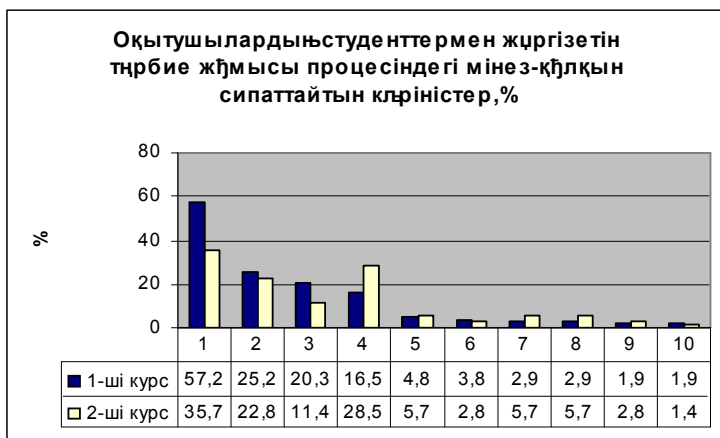
Екінші орынға бірінші курс студенттері «көптеген оқытушылар студенттердің оқудағы үлгерімі мен тәртібіне қарамастан құрметпен қарайды» деген нұсқаны қойды. Екінші курстарда осындай жауап санын керісінше, Университет оқытушыларының көпшілігі үшін, студенттерге көңіл-күйлеріне байланысты жасайтын тұрақсыз қатынас тән деген пікір алды.

Оқытушылардың жеке тәрбие жұмысында жиі көрінетін қасиеттері туралы нақтылау сұрағына студенттер ең алдымен, «талаптылықты» көрсетті. Сондай-ақ «студенттің қандай да

бір тақырыпты түсінгендігіне назар аударылмайды: талаптылық тек емтиханда көрінетіні» атап өтілді.

Содан кейін бірінші курс студенттері көрсеткендей, педагогтардың «оқуға көмек жасауға ұмтылу», «жеке қасиеттерін сыйлау» сияқты қасиеттері орналасады.

Сонымен бірге, студенттер ортасында оқытушылар тарапынан немқұрайлы қарау туралы пікір де кең таралған. Екінші және бірінші курс студенттерінің әрбір бесінші және төртінші жауаптарында жеке студенттерді бетімен жіберушілік; студенттердің қызығушылығына оқытушылар тарапынан дөрекілік және ұстамсыздық, балағаттау, пандық және өр көкіректік арқылы көрінетін кемсітуді атап өтеді.



7-сурет

1 – талап етушілік; 2 – оқуда көмек көрсетуге ұмтылушылық;

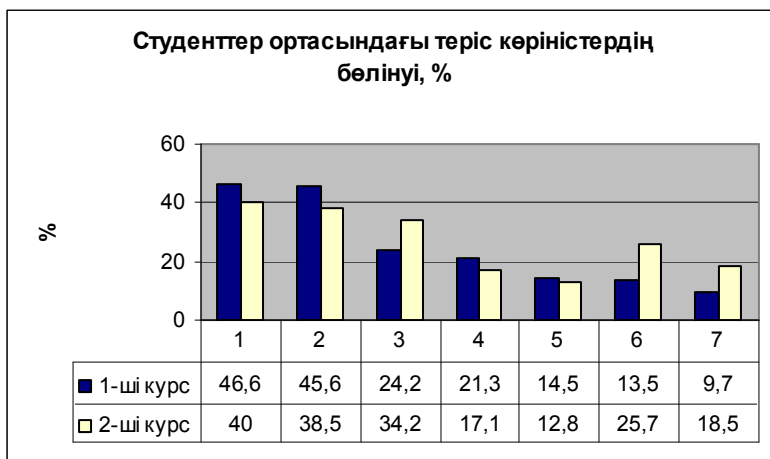
3 – жеке қасиеттерді сыйлау; 4 – оқытушының саған немқұрайлы екендігі көрініп тұрады: «бастысы «2»-ге оқыма және көзге түсе берме»; 5 – жеке студенттерге бос қатынас жасау; 6 – өркөкіректік және пандық; 7 – студенттердің

қызығушылығын кемсіту; 9– дәрекілік және ұстамсыздық;
10 – сөзбен балағаттау

Сондықтан оқытушылар ортасында сақталып отырған тәрбие жұмысын жеткілікті бағаламау мәселесі әлі де өзекті болып табылады. Біздің көзқарасымыз бойынша, бұл жете бағаламаушылық кездейсоқ емес және оқытушылардың іс-әрекетін ғылыми өнімнің (ғылыми дәрежесі, авторлық куәлік, басылымдар және т.б.) саны және сапасы бойынша қалыптасып қалған моралдық және материалдық ынталандыру әдістеріне реакцияны білдіреді. Оқу-тәрбие үрдісіне оқытушылардың көп саны тартылған, олардың еңбегі ғылыми жұмыспен салыстырғанда өнімсіз екендігі келесі маңызды мәселенің бірі болып табылады. Кім, қашан және қай кезеңде оқу және тәрбие үрдісінде кемшілік жібергенін анықтау өте қиын. Оқытушылар іс-әрекетін бағалаудағы жақсы әдістің жоқтығы, қазіргі уақытта оқытушылардың біліктілігін анықтау ғылыми атағының барлығы және педагогикалық стажымен өлшенетін болып қалды. Бұл факторлардың мәнін жоққа шығармасақ та, бұндай амал тиімді шешім емес екендігі белгілі.

Оқу-тәрбие үрдісіне студенттердің өздері және студент топтары тарапынан қатынастың жағымсыз жақтарын қарауға көшейік, олар келесі түрде болды, студенттер көзқарасы бойынша ең басты алаңдататын мәселелер: бірінші орында – сабаққа келмеу және кешігулер, екінші – оқуға және өзінің міндеттеріне немқұрайлы қарау, үшінші орында – төмен қарым-қатынас мәдениеті, сонан соң бірінші курстар үшін спирттік сусындар және басқа да есірткі заттарды қолдану мен Университет мүлкіне ұқыпсыздықпен қарау болса,

екінші курстарда оқитындар үшін – оқумен жұмысты үйлестіру және тағы да төмен моралдық сапа (8 сурет) үлкен мазасыздық туғызады.

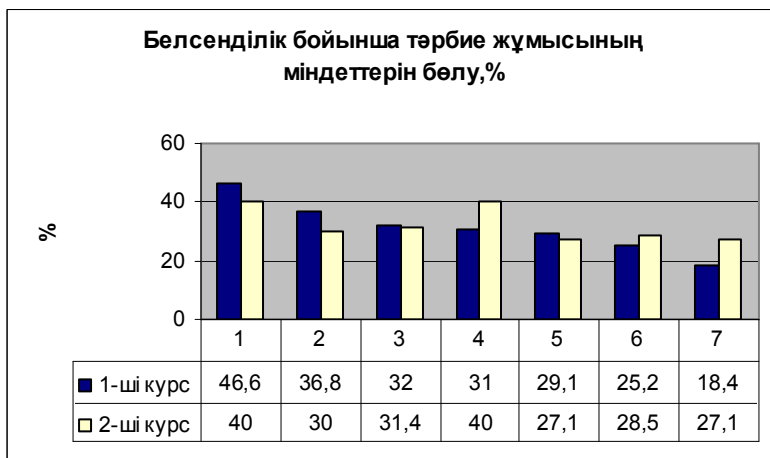


8-сурет

- 1 – сабаққа келмеу және кешігу;
- 2 – оқуға және өзінің міндеттеріне немқұрайлы қарау;
- 3 – төмен қарым-қатынас мәдениеті;
- 4 – Университет мүлкіне ұқыптылықпен қараудың жоқтығы;
- 5 – спирттік ішімдіктерді және басқа да зиянды заттарды қолдану;
- 6 – оқуды жұмыспен үйлестіру;
- 7 – төмен моралдық сапа

Осыған байланысты тәрбие жұмысындағы өзекті мәселеге студенттер өзіндік жекелілікті қалыптастыруды жатқызады. Бұдан ары, студенттер көзқарасы бойынша, студент топтарының ұйымшылдығына, студенттердің корпоративті мәдениетін қалыптастыруға, оқуға

жауапкершілікті қатынасты бекітуге басымдылық берілу бағытына жұмыс жасауға басымдық беру керек (9 сурет).



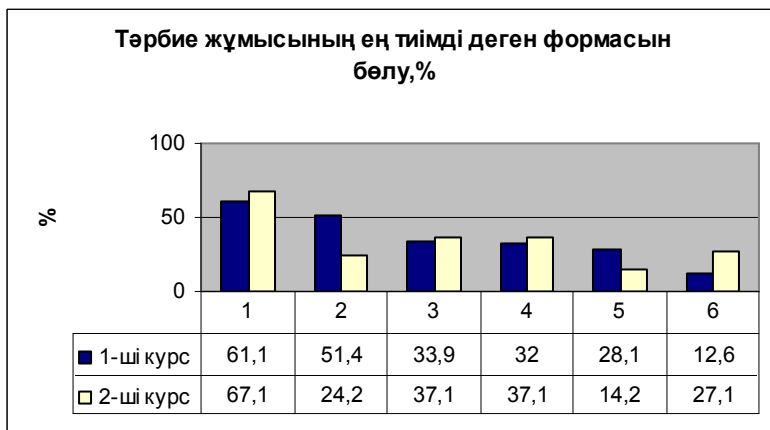
9-сурет

- 1 – жеке өзінше әрекет ету дағдысын қалыптастыру;
- 2 – оқуға жауапты қатынас жасауды жақсарту;
- 3 – студенттік топтың ұйымшылдығы, олардың жағымды микроклиматын жақсарту;
- 4 – білім, мәдени және саяси деңгейін көтеру;
- 5 – жоғары өзін-өзі тануға тәрбиелеу;
- 6 – азаматтылық пен патриотизмге тәрбиелеу;
- 7 – қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыру

Студенттер көзқарасы бойынша, тәрбие жұмысының тиімді формасы болып туристік жолдамалар, тауға жорық, спорттық сайыстар, концерттер, дискотека, бал-маскарад және тағы басқалар сияқты ресми емес ұжымдық мерекелер

және оқудан тыс уақыттағы кездесулер табылады (10 сурет). Бүгін «Білім күні», «Тіл аптасы», «Студенттер мерекесі», «ҚазҰТУ көктемi» фестивалі, «ҚазҰТУ ханшайымы мен сұлтаны», «Сәтбаев күндері», «КВН» конкурсы, «Жаңа жылдық бал-маскарад», «Самғау» үздік-түлектер фестивалі және т. б. мерекелерді өткізу дәстүрлі болып қалды. Жаңа бастама болып институттар ұйымдастырған және өткізген «Институттар күні» табылады.

Студенттердің шығармашылық клубтар, студенттік театрлар, баллдар, үйірмелер мен КВН, экскурсиялар жұмыстарына қатысуына, театрға, концерттерге, мұражайға, көрме залдарына баруына Университет тарапынан жақсы қатынастың болуы эстетикалық жағынан тәрбиелеуге ғана емес, студенттердің сыртқы және ішкі мәдениетіне және әлеуметтік көңіл-күйіне жағымды әсер етеді.



10-сурет

1 – бос уақыттағы ұжымдық ресми емес шаралар (туристік жолдамалар, тауға жорық, спорттық сайыстар, концерттер, дискотека, бал-маскарад);

2 – әр түрлі секцияларға енудің барлық мүмкіндігі;

3 – психология, социология, мәдениеттану және т. б. пәндер бойынша практикалық тренингтер мен сабақтарға қатысу;

4 – өздеріне назар аударуды талап ететін студенттермен жеке жұмыс;

5 – нақты бір тақырып бойынша (СПИД, темекі шегу) студенттер жиналысы;

6 – моралдық және материалдық ынталандыру әдістері

Университетте шығармашылық іс-әрекеттегі 6 үйірме, 14 спорт түрі бойынша секциялар жұмыс жасайды, оларға қатысушылар халықаралық, республикалық, қалалық конкурстардың және университетте жыл сайын ұйымдастырылатын спорттық спартакиаданың жеңімпаздары болды. Біздің зерттеуіміздің нәтижесі бойынша, бірінші курстар үшін осы секцияларға енудің барлық мүмкіндігі маңызды қызығушылықты тудырады, күреске, футболға, атысқа, жүзуге, ән-би және шығармашылық бағыттағы секцияларға, сонымен бірге шахматқа ерекше мән беріледі. Бірақ біздің Университетте бар секциялардың көпшілігіне ену үшін бүгінгі күнде разрядтың болуы (мысалы, теннистің) талап етіледі, сондықтан осылармен айналысқысы келетін студенттердің көпшілігі ондай мүмкіндіктің жоқтығын айтады. Сонымен бірге, спорттық секциялар мен шығармашылық іс-әрекеттегі үйірмелер үшін алаңның және орынның жетіспеуі шешілмеген мәселе болып қалып отыр.

Тренингтерге және социология, психология және басқа да гуманитарлық пәндер бойынша сабаққа барумен байланысты ұсынылған жауап нұсқаларын студенттердің тәрбиелік әсер ету формалары арасында екінші орынға қойғандығы қызықты.

Техникалық ЖОО-лардың гуманитарлық пәндерге және осы пәндерді оқытуға дәстүрлі қатынасы олардың өндіріс үшін қажетсіздігі туралы пікірден шығатындығы баршаға

белгілі. Соған сәйкес, гуманитарлық ғылымдардың беделі ректорат деңгейінде де, техникалық кафедра оқытушылары мен студенттерінде де төмен. Әрине, бұл ешқашан сөз жүзінде айтылған емес. Қоғамдық ғылымдар инженерге жалпы дамуды, білімді, өзінің іс-әрекетінің мақсаты мен бағытын түсінуді ғана беріп қоймай, сонымен бірге инженерлік даярлықтың қолданбалы бөлігі болып табылатыны, өйткені көптеген мамандарға уақыт өте келе басшы болуға тура келетінінің фактісі жеткілікті бағаланбады. Ал қоғамды ғылыми басқару қағидалары туралы білімді білмей басқаруға болмайды. Сонымен бірге, жаңа әлеуметтік-экономикалық жағдайға қажетті тұлғаның маңызды қасиеттері болып, ойлаудың сонылығы, жылжымалық, күрделі және үнемі өзгеріп тұратын жағдайларға және өзара қарым-қатынасқа бағытталуға қабілеттілік, өзінің және басқа адамның қабілетін, интеллектін, сезімін және рөлдік күшін, мотивін, мақсатын, идеалдарын дұрыс бағалай алу қабілеті табылады.

Қоғамдық ғылымдарды әлеуметтік тәжірибеде жеткілікті бағаламау технологиялық амалға үстемдік беруге, өндірістің, тұрмыстың, бос уақыттың әлеуметтік жағына көңілдің аз бөлінуіне әкелді, бұл өз кезегінде осы әлеуметтік топтың әлеуметтік көңіл-күйінің төмендеуіне әкелмеуі мүмкін емес еді. Зерттеу нәтижелері гуманитарлық курстар туралы студенттер пікірімен сәйкес келеді: барлық жағдайда техникалық білімнің бір жақтылығы және тарлығы, интеллектуалды ойлаудың нашарлығы, жалпы мәдениеттің кемшілігі айтылады. Қоғамдық пәндердің мәні техникалық ЖОО үшін өте маңызды және эмпирикалық зерттеулер

материалдарымен суреттелген бұл жағдайды қоғамдық пән өкілдері мен ЖОО әкімшілігі үнемі есепке алу қажет.

Біздің жүргізген зерттеуіміз инженерлік мамандық студенттерінің өздерінің гуманитарлық дайындығының жеткіліксіздігін мойындайтындығын және оны күшейту қажеттігін сезінетіндігін көрсетеді. Сұралған жиынтықтың әрбір үшіншісі психология, социология және басқа да гуманитарлық пәндер бойынша практикалық тренингке баруға тілек білдірді. Бұл факт білім беру институтының қалыптасу үрдісіне зерттеуге негізделген, болашақ маман-инженерлерге өздерінің кәсіби қызметінің өсуін болжай алуды және өзін-өзі тұлғалық жетілдіруді қамтамасыз ететін қабілеттерді қалыптастыратын, сондай-ақ әлеуметтік жобаларға саналы түрде қатыстыратын және оларға позитивті әсер етуге қызмет ететін жаңа гуманитарлық технологияны ендіру қажеттілігін тағы да растайды. Бұл аспектіде студенттер қарсы шығатын басты нәрсе – бұл теориялық материалдарды мазмұндаудағы абстрактілік (дерексіздік). Практикамен, инженерлік іс-әрекет саласымен байланыстылық – бұл кең таралған негізгі тезис. Көптеген пікірлерде, бұндай байланысты күшейту танымдық белсенділіктің жоғарылауына, теориялық білімді қолдану негізінде практикалық дағдыларды қалыптастыруға әкелетіндігі туралы айтылады. Мысалы, болашақ еңбектік іс-әрекетке дайындаудың тиімді әдісі болып бағытталған әлеуметтік оқу табылады: ол психо-аутотренинг, рөлдік және іскерлік ойындар, практикум түрінде жүргізіледі. Оларды дұрыс ұйымдастырған және жүйелі қолданған жағдайда тұлғаның жаңа жағдайға бейімделуін жоғарылатуда тұрақты жағымды нәтижеге қол жетеді. Жалпы, гуманитаризациялау

концепциясы іс-әрекеттің барлық дәстүрлі түрінде интеллектуалды, шығармашылық бастаманың рөлін күшейтуге негізделеді, сондықтан да техникалық және гуманитарлық – полярлы қарама-қарсы субмәдениет бірігіп кетеді.

Қазіргі уақытта арнайы пәндерді оқыту басқа пәндерді оқытумен нашар үйлестірілген, студент үшін өзінің мамандығы бойынша арнайы пәндердің материалдарын түсіну жеңіл болатындығы даусыз, алайда, оған қоғамдық пәндерді көлемінің аздығына байланысты түсіну қиынға соғады, бұл қоғамдық пәндерге деген студенттердің немқұрайлы қатынасын қалыптастырады. Осылайша, сабақты жүргізу сапасы көп жағдайда студенттердің қандай да бір пәнге қатынасын анықтайды және осы пәндердің инженерлік іс-әрекет үрдісінде пәннің мәнділік дәрежесінің жүйесін қалыптастыруға әсер етеді. Алынған нәтижелерді есепке ала отырып, қоғамдық пәндерді ЖОО-да оқытуды жетілдірудің қажетті шаралары ретінде төмендегілерді атаймыз:

➤ студенттер үшін гуманитарлық білімнің қажеттілігі мен практикалық мәнділігі туралы терең, сенім ұялататын негіздеме жасау;

➤ тобырлық сананың қабылдау және әлеуметтік ұстанымдарының жалған стереотиптерін жүйелік анықтау және бұзу;

➤ оларда болып жатқан құбылыстар мен үрдістерді өзіндік және компонентті талдау қабілетін әлеуметтік кәсілеттіліктің басты өлшеміне айналдыру.

Қазіргі жағдайда жастарды тәрбиелеу мен әлеуметтендіруде үлкен орынды бос уақытты өткізу алады.

Бос уақытты қолдану мәселесі бойынша анкетада басқа сұрақтардың ішінде ең көп – іс түрінің 16 нұсқасы берілді. Бұл адамдардың қызығушылығы, әуестігі, танымының үлкен түрлілігімен ерекшеленеді және анкетада көрсетілген түрлері қазіргі уақытта кең таралған демалыс түрлерінің кейбірін ғана қамтиды. Оларды қарастыра отырып, біз жоғары оқу орны жастарының қызығушылықтарының және рухани ұмтылыстарының құрылымын көре аламыз. Бұл студенттің өзінің бос уақытын қаншалықты толыққанды пайдалана алатындығын, ол немен толтырылғандығын көруге мүмкіндік береді. Жалпы жағдай ойдағыдай десе болады. Жақсы көретін істерінің ішіндегі көшбасшысы – спорт, екінші орында – телебағдарламалар көру, үшінші – көңіл көтеретін газет, журналдар оқу, кинотеатрға бару. Сипаты мен мазмұны бойынша әр түрлі істер тобында алынған жауаптардың жалпы санынан 25 % компьютерлік ойындар, қаланың сыртына саяхат және т. б. сияқты істерге мән берген. Қоғамдық жұмыс, әлеуметтік-саяси әдебиеттер оқу сияқты істер студенттер ортасында беделділікке ие емес.

Бос уақытты өткізу түрін шынайы таңдау объективті және субъективті сипаттағы көп жағдайларға, адам енген шынайы өмір жағдайларына байланысты. Ондай жағдай болмаса, ол бір істі басқасына ауыстырады немесе өзінің бос уақытын өткізуді тиімді түрде өткізу мүмкіндігінен уақытша бас тартады. Адам өзінің сүйікті ісімен айналысу және оған қанағаттану үшін қажетті аса маңызды жағдайларға бос уақыттың және соған сәйкес материалдық «қамтамасыздықтың» болуы жатады. Аталғандардың екеуі де, студент жауаптарынан көрінгендей (40 %-дан жоғары), оларда әзірге қат. Сондай-ақ, бұл екі жағдай өзара

байланысты және өзіндік қайшылық тудырады: уақыттың жетпеуі студенттердің көбінің қосымша жұмыс істеуімен байланысты. Сонымен қатар, егер оларда қосымша бос уақыт пайда болса, оны неге арнайтындықтары туралы сұраққа жауап бергенде, жауаптың көп бөлігін (34 %) «ақша табу» жолын іздеу нұсқасы алды

Келтірілген мәліметтер студенттердің қымбат тұратын және белгілі бір уақыт шығынын талап ететін сүйікті іспен айналыса алмайтындықтарын растайды. Сондықтан студенттердің бос уақытын өткізуді ұйымдастыруда Университеттің әкімшілігімен бірге қоғамдық ұйымдарының да белсенді қатысуы өте маңызды.

Біздің зерттеуіміздің нәтижесі бойынша, Университет өзінің кеңістігіне тән тұрақтылық пен мықтылықты қолдаудан көрінетін оқу-тәрбие іс-әрекетінің бұрынғы тәжірибесінің жағымды элементтерін көп жағдайда сақтап қалғандығы туралы қорытынды жасауға болады. Бірақ, ЖОО басқару органдары тарапынан қолданылған күшке қарамастан студенттерге мақсатты тәрбиелік әсер ету тиімділігі, ортаның кездейсоқ факторларының (псевдомәдениет, ақыланған БАҚ, ресми емес қарым-қатынас ортасы) әсер етуімен салыстырғанда төмен болып қала береді. Бұндай қатынастың негізі себебі болып Университеттегі тәрбие жұмысы, оқу мен бос уақыт бірлігін көрсетпейді, соған сәйкес, кейбір бір жақты даму байқалады. Ұзақ уақыт бойы білім беру жүйесімен қатар бір-бірімен байланыспайтын әр түрлі мерекелік шаралар, белгілі бір үйірмелер, секциялар, факультативтер жұмыс жасады. Оқу оқуды студенттерде қажетті білім мен дағдыны қалыптастырудың жалғыз мүмкін құралы деп қарауды

тоқтату керек. Басқаша айтқанда, студенттік іс-әрекеттің оқудан тыс үлкен күшін пайдалану, студенттерді даярлаудың оқу жоспары мен бағдарламасын құрған кезде оқудан тыс факторлар мүмкіншілігін есепке алу қажет. Студенттердің ЖОО-дағы бос уақыты құрылымын қарау, студенттердің бос уақытын ұйымдастыру қазіргі уақытта бұрынғыдай, стихиялы түрде дамып отырған студенттердің тұлғалық қасиеттерін қалыптастырудағы маңызды бағыт болып табылатынын көрсетеді.

Істің мұндай жағдайы, оқу-тәрбие үрдісі қазіргі қоғамдағы басты мәселелердің бірі болып қала беретінін тағы да еске түсіреді. Бұл жүйенің әрбір құраушысы спецификалық міндет орындайды, бірақ көп жағдайда олар оқу мен тәрбиелеу жүйесінің жоғары оқу орынындағы жүйесінің мәнін күшейте немесе әлсірете отырып, бір-бірін толықтырады. Оқыту міндеті әр түрлі және ауқымды ақпаратты қабілет пен дағдыға айналдыруға, оқу пәнінің мәні мен мазмұнын игеруге бағытталған. Бірақ бұл міндет тәрбиесіз орындалуы мүмкін емес, өйткені тек тәрбие ғана тұлға алдында адамзаттық іс-әрекеттің әр түрлі аспектілерін, соның ішінде студент өзін дайындап жатқан аспектілерінің де әлеуметтік мағынасын ашады. Әдебиеттерде келтірілген, қазіргі жағдайда жастарға тәрбиелік әсер етудің мүмкін еместігі туралы (оны әсер ету объектісі ретінде қарауға болмайтын сияқты) пікірлермен келісу қиын. Жастардың әлеуметтік қалыптасуында тәрбиелік әсер етудің рөлін толығымен жоққа шығаруға болмайды. Онсыз жеке шығармашылыққа қабілетті тұлғаны қалыптастыру үрдісі табысты болуы мүмкін емес. Басқаша айтқанда, еркін болуға

бағытталған мақсатты тәрбиелеу қағидасы мен
әлеуметтендіру басымдылық позицияға ие.

3. Техникалық ЖОО студенттерінің оқу-кәсіби мотивациясы дамуының қазіргі тенденциялары мен динамикасы

Қазіргі уақытта кәсіби мотивация мәселесі ерекше өзектілікке ие болып отыр. Білім үрдісінде ерекше мәнге ие қоғам мен индивидтің өзара әрекетінің негізгі ерекшеліктері міне осыдан көрінеді. Бүгінгі жоғары білім жүйесінің стратегиясы болашақ маманның кәсіби мотивациясы мен кәсіби іс-әрекетін күшейту, шығармашылықтық күшті ынталандыру, интеллектуальды, сезімдік, жігерлілік пен рухани қасиеттерді дамытуды қамтамасыз етуден тұрады.

Қазіргі заманғы қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық қайта құрулар, ғылыми технологияның базасына негізделген инновациялық экономиканы қалыптастыру, әсіресе жоғары технологиялық өндірісте мамандарды кәсіби даярлауға жаңа талаптар қояды. Бүгінде білім сапасы болашақ мамандардың нормативті берілген білімді, қабілетті және дағдыларды игерумен ғана емес, сонымен бірге дұрыс шешім қабылдау үшін ақпараттарды өзінше жинау және талдау, оқиғаны болжау, тез өзгермелі жағдайда дұрыс әрекет ете алу қабілеттеріне ие болумен анықталады. Болашақ инженерлердің кәсіби мотивациясы дамуының жоғары деңгейі олардың іс-әрекеттерін әлеуметтік мәнді мақсаттарды есепке ала отырып жаңартуға мүмкіндік береді. Басқаша айтқанда, мотивтердің тиімді жүйесін қалыптастыру – оқу үрдісін жетілдіру мен интенсификациялаудағы басты бағыттардың бірі болып табылады. Инженер мамандығын таңдау мотивін қарастыру – бұл тек білімді игеру үрдісін басқару мәселесі ғана емес, сонымен бірге болашақ инженер

тұлғасын кәсіби іс-әрекеттің белсенді субъектісі ретінде тәрбиелеу мәселесі де болып отыр.

Осыған байланысты біз олардың түлектері елімізде технологияның дамуының жоғары деңгейін қамтамасыз ете алады ма деген сияқты бірқатар сұрақтар қойдық: Қазақстандық инженерлік білімде болып жатқан өзгерістер студенттердің бірдеңені үйренуге ұмтылуына қалай әсер етті? Басты техникалық ЖОО студенттерінің мамандық бойынша жұмыс істеуге тілегі бар ма? Неге олар жалпы техникалық ЖОО-ға түсуге шешім қабылдаған?

Техникалық ЖОО КСРО-дағы жоғары білім беру жүйесінің дамыған бөлігінің бірі болғандығы белгілі: тек осында өзінің саласы бойынша беделді мамандар топтастырылды, керемет құрал-жабдықтармен жабдықты, олардың қабілеттерін толық дамыту мүмкіндіктері үшін жағдай жасалды. Осы ЖОО-да даярлау әскери-өндірістік кешендер қажеттіліктеріне бағытталған және кеңес экономикасында ең қажеттілердің бірі болды. Осындай әскери-өндірістік кешенде ең жақсы адами және технологиялық ресурстар шоғырландырылды, олардың үлесіне қаржыландырудың ең көп көлемі тиді және тек осы саланың кәсіпорындары мен ұйымдарының сұранысы өздерінің жаңа ойларын жүзеге асыруда қаржылық шектеулерге ұшырамады. Бірақ еңбек жағдайының тартымдылығы қол жеткен нәтижелердің төменділігінен, күн санап күшейіп отырған өндірістің икемсіздігінің салдарынан жемісті жетістіктерге негіз бола алмады.

Қалыптасқан жағдай 1980-1990 жылдары көптеген кәсіпорындардың рентабелділігі мен табыстылығының және өндіріс көлемінің төмендеуі жағдайында инженерлік

шығармашылыққа⁴² сұраныстың толық көлемде азаю тенденциясының пайда болуына әкелді, бұл жағдайдың жоғары білікті мамандардың кәсіби мотивациясына әсер етпеуі мүмкін емес еді.

Кәсіби өз-өзін анықтау үрдісінде ерекше жауапты рөл атқара отырып, мотивация тұлға бағытталуының бөлінбес компоненті екендігін түсінуіміз қажет. Тұлға болып қалыптасу, ең алдымен, тұлғаның қоғамдық қатынастар жүйесіне ену жолымен қалыптасатын, дамитын оның мотивациялық саласының дамуымен анықталады. Мотивация – өте қиын және ең бастысы, рухани білім. Ол адамның өмірлік бақылауын, адамдар қалай өмір сүреді, бүгін не маңызды, артқа не қалдырылатыны туралы ойларын жүйелейді. Мотивация адамның ұмтылысын, оның белсенділігінің мәнін, практикалық таңдауларын анықтай отырып, адамның іс-әрекетінің, оның нақты әлеуметтік әрекеттерінің қозғаушы күші болып табылады. Келтірілген мәліметтер біздің өміріміздің, оның белестерінің, позитивті және негативті тенденцияларының, оның тұрақты мәдени-тарихи дәстүрлерінің нәтижесі.

Осы мотивациялық сала, әдетте, жартылай мотивацияланған кәсіби іс-әрекеттерге шешуші әсер етеді, яғни мотивтер жиынтығымен қозғалады, бағытталады, реттеледі. Сондай-ақ, мотивтердің бір тобы адамның іс-әрекетінің нәтижелілігіне әсер ете отырып, олардың бастысы ретінде қатысады. Қалыптасқан мотивтер иерархиясы бағыттылықты, сайламалылықты және соның салдары ретінде – адамзат іс-әрекетінің нәтижесін анықтайды.

⁴² Кулагин Г. Дороги, которые нас выбирают // Правда, 1985. 21 января

Біздің көзқарасымыз бойынша, өзара бір-бірімен байланысқан мотивтердің қиын кешенінде мамандықты таңдау мотивациясы мәселесі ерекше назар аударуды қажет етеді. Бұл мотивтер үйлескен болуы да, сондай-ақ қиын өзара конфликт жағдайында да болуы мүмкін.

Мотивтің негізі ретінде біз тұлға қажеттіліктерінің объективациясының әлеуметтік жағдайын алдық. Бұл түсінуде мотив тұлға үшін қалаулы, ол үшін ерекше мәнге ие жағдайлар мен материалдық объект моделі ретінде қатысады. Біз мотивтің бұл анықтамасын, зерттеу материалдарын талдауда негізгі анықтама ретінде қолдандық.

М. Тынышпаев атындағы Қазақ Көлік және коммуникация Академиясы, Алматы энергетика және байланыс институты, Қ.И. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық университеті студенттері ортасында жүргізілген социологиялық зерттеулер нәтижелеріне сүйене отырып, мамандықты таңдауда басымдыққа ие мотив мазмұнын, олардың студенттердің оқу іс-әрекеті құрылымындағы өзара әрекетін зерттеуге қадам жасадық. Болашақ кәсіби іс-әрекет туралы құндылықты ойлардың пайда болуының ішкі жағдайымен анықталып қойылған кәсіби мотивация мәселесі, көп жағдайда сыртқы жағдайға, нақты бір ситуацияға байланысты болып келеді. Соңғысы социум санасынан көріне отырып, мінез-құлық нұсқасын таңдауды және оның ықтимал нәтижесін анықтайды. Бұл адамның жағдайға баяу бейімделуін білдірмейді, керісінше, оның әлеуметтік белсенділігін қарастырады, өйткені тарихи қажеттілік сонымен бір уақытта бірнеше альтернативті нұсқалардың болуын білдіре отырып, тек негізгі бағытты, мінез-құлық тенденциясын анықтайды. Соған орай, белгілі бір объективті

тенденция шеңберінде, объективті әлем негізінде әрекеттің едәуір еркіндігі байқалады. Басқаша айтқанда, ЖОО-ны таңдау әрқашанда нақты бір ЖОО-ны және мамандықты таңдау мотиві қайшылықты және салдарсыз болуы мүмкін болса да, бұл қадамның саналы түрде болатынын көрсетеді.

Жоғары техникалық білім алу мотивіне қатысты сұрақтарды талдау, Қазақ Ұлттық Техникалық Университеті студенттері үшін политехникалық Университеттің дәстүрлі мәртебесі, оның ұлттық мәртебесі және осымен байланысты мүмкіндіктері (қазақ бөлімі – 33,3 %, орыс бөлімі – 41,8 %) анықтаушы өлшем болып табылды; Қазақ Көлік және коммуникация Академиясы студенттерінің сауалнама нәтижесі бұл ЖОО-ға түсуге «туыстары мен жақындарының кеңесі» әсер еткендігін (қазақ бөлімі – 35,7%, орыс бөлімі – 33 %) атады; Алматы энергетика және байланыс институты студенттерінен алынған жауаптардың абсолютті көпшілігі «осында алынатын білімнің жоғары сапалы болуы себепті» (қазақ бөлімі – 41,6 %, орыс бөлімі – 23,5 %) сол сияқты, институт беделділігі факторы әсер еткендігін көрсетті.

Көріп отырғанымыздай, білімді мақсатты алу және нақты бір мамандықты игеруге бағытталу техникалық ЖОО-ға түсу мотивтері арасында тиесілі орнын алып отырған жоқ: оқуға өзінің интеллектуалды деңгейін жоғарылату тәсілі ретінде емес, «қызметтегі өсу», «қоғамда жақсы мәртебеге жету» сияқты белгілі бір мақсаттарға жету құралы ретінде қарау амалы жоғары болып отыр. Қазіргі студент ЖОО-да оқу нәтижесінде – белгілі бір «өмір бейнесін» қалыптастыруға ұмтылады; жоғары білім алу әлеуметтік жылжу, өзінің әлеуметтік статусын өзгерту құралы ретінде қараумен байланысты себептер басымдыққа ие. Индивидтің

қоғамдағы орны, оның қызметтік саты бойынша табысты жылжу мүмкіндіктері көп жағдайда оқу орнының беделімен байланысты алынған білімнің сапасымен анықталады.

Жастардың мәртебелік-беделділікке қарауы 1980 жылдың ортасынан бастап өскендігі жалпыға белгілі. ЖОО-ның өзінің түлектеріне жоғары әлеуметтік позицияға енуге мүмкіндік беруі олардың ұйғарымдары мен «беделділігі» өлшемдерінің бірі болды. Жоғары беделділік ЖОО-ны бітірген соң өздерінің түлектеріне кепілденген жұмыспен қамтитын және тез карьера жасау жолымен жоғары әлеуметтік позицияға жетуге мүмкіндік беретін ЖОО-ларға берілді.

Тұлғаның әлеуметтенуі тек оның белгілі бір әлеуметтік жағдайға ғана емес, еңбектің нақты бір саласына бағытталуын қарастырады. Соған сәйкес, студенттердің әлеуметтік бағыттауларын, олардың өзара байланысын тұлғаның кәсіби бағыттылығымен анықтауды талап ететін немесе қандай да бір әлеуметтік жағдайдың жас адамның санасында белгілі бір мамандықты таңдаумен байланыстылығын зерттеу маңызды. Кәсіби өзін-өзі айқындау өздігінен әлеуметтік сипатқа ие және соған орай, таза кәсіби бағыттылық болмайды. Осымен қатар әлеуметтік бағытталуды қандай да бір әлеуметтік жағдайда болудың субъективті көрінісі ретінде бөліп көрсету қажет.

Сондықтан, біздің зерттеуіміздің нәтижелері индивидтің кәсіби бағытталуының негізі – көп жағдайда, ЖОО-ның нақты бір түрін таңдау мотивациясын анықтайтын, қоғамдағы белгілі бір жағдайға әлеуметтік бағытталуы болатындығын растайды. Осы ұйғарымнан шыға отырып, И.Е. Столярова әлеуметтік бағытталудың – гуманистік және

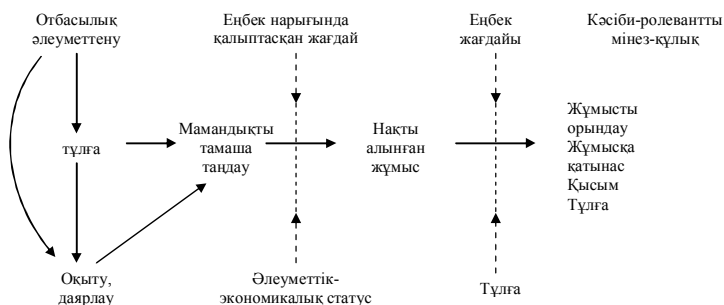
материалды-беделді деп аталатын екі түрін бөліп көрсетеді⁴³. Бірінші түрі индивидтің қабілеттерін жүзеге асыруға, ұрпақтың мәдени мұрасын игеруге бағытталуын көрсетеді және педагогикалық, медициналық, мәдени институттар, ауылшаруашылық жоғары оқу орындарын қамтиды. Екінші түрі индивидті қоғамда белгілі бір жағдайға жетуге, белгілі бір табыс табуға, жоғары білім туралы диплом алуға, беделді жұмыс істеуге және тағы басқаларға бағыттайды. Бағытталудың бұндай түріндегі жоғары оқу орындарына техникалық және экономикалық ЖОО-лар жатады.

Сонымен қатар, беделді бағалаудың мотивациялық күшін анықтау және кәсіби ұйғарымды айқындауды шынайы мінез-құлықпен тікелей салыстыруға келмейтіндігін түсіну қажет: кәсіби таңдау мәселесінде мамандық беделі басқа әлеуметтік-психологиялық құбылыстармен өзара әрекет ете отырып, тікелей емес, жанама әсер етеді. Мысалы, жас адамдардың кәсіби өзін-өзі айқындауында кең таралған қиындықтары мен қателеріне: мамандық туралы нақты емес және басқа жақтан алынған ақпараттарды қолдану, соның салдарынан ол туралы бұрмаланған мәлімет алу; бар ақпараттарды жүйелей алмау және ондағы бастысы мен толықтырушыларын бөле алмау; жеке қасиеттерді асыра бағалау немесе жеткілікті бағаламау; өзінің мүмкіндіктерін мамандық талаптарымен байланыстыра алмау; мамандықты игеру жолдары мен тәсілдері туралы дұрыс бағыттың болмауы; мамандықты осы мамандық өкілдерінің қандай да бір жеке, кәсіби емес қасиеттерін ұнату арқылы таңдау және

⁴³ Столярова И.Е. Профессиональная направленность студентов вузов: опыт всесоюзного опроса. СоцИС, №3

т. б. жатады. Жоғарыда айтылғандай, ЖОО-ға қабылданған жас адамдарда көңілі толмаушылықтың көпшілігі болашақ мамандығы, іс-әрекет сипаты, маманға қойылатын қажетті қабілеттер мен дағдылар, әлеуметтік және психологиялық талаптар туралы жеткілікті хабары болмағандығынан пайда болады. Студенттердің кәсіби ортаға кіру перспективасы мен осы саладағы жалпы жағдайға қатысты хабардарлығын сипаттайтын мәліметтерді талдау, сұралған респонденттердің үлкен бөлігінің жартылай ақпараттанғандықтарын (60 %-ға дейін) көрсетті.

Жастардың кәсіби мінез-құлықындағы пісіп жетілмеудің белгілі бір үлесі табиғи нәрсе және кейбір факторлар жинағымен, атап айтқанда, еңбек нарығындағы жағдаймен, алғашқы иеленетін мәртебе және басқаларымен байланысты. Бұл қатынаста тұлғаны кәсіби анықтаудағы қазіргі жағдай үшін 11-суретте сызбалық бейнеленген О'Брайен⁴⁴ моделі дәл келеді.



11-сурет

⁴⁴ O'Brien. The psychology of work and unemployment. – Chichester: John Wiley, 1986

Біз көріп отырғанымыздай, мамандықты таңдау және оның тартымдылығы жастар үшін факторлардың тұтас қатарының әсерімен қалыптасады, олардың әрқайсысы зерттеудің арнайы пәні түрінде қатыса алады.

Факторлық жүйелеу үрдісінде біз анықтаған инженерлік мамандықтың беделділігі құбылысын қарастыруға қайтадан орала отырып, осы әр түрлі әлеуметтік және кәсіби топтар өкілдерінің өмір бейнесі бүгінде оның қалыптасуына маңызды әсер ететінін атап өткізіміз келеді.

Осы жерде мамандық беделінің өзі оны тудыратын себептерге кері әсер ететін екінші фактор ретінде қарастырылады. Ол адамдардың объективті әлеуметтік, кәсіби және басқа да жағдайларын анықтамайды, тек осы жағдайлардың олардың санасындағы, қоғамдық пікірдегі бейнесі (нақты және нақты емес) болады⁴⁵. Шын мәнінде мамандық беделі әлеуметтік-психологиялық құбылыс ретінде үнемі өзгерісте болады. Бұл өзгерістің негізі ретінде көп жағдайда кәсіби іс-әрекеттің қоғамдағы жағдайымен байланысты қоғамдық мойындалудағы жылжу табылады. Бұндай өзгерудің механизмі топтағы, осы кәсіби ортада жұмыс жасайтын және тікелей қатысатындар бағалауларының, пікірлерінің, бағытталуларының, құндылықты қатынастарының өзгеруін тудырады. Ал бұл өз кезегінде, қоғамдық пікірден көрініс табады.

Мамандықтың әлеуметтік беделінің көп мазмұнынан үш негізгі өлшемдерін бөліп көрсетуге болады:

➤ мамандықтың мазмұндылығы және шығармашылық күші;

⁴⁵ Руткевич М.Н., Филиппов Ф.Р. Социальные перемещения. – М., 1978

➤ мамандықтың әлеуметтік және стратификациялық мүмкіндіктері (еңбекақы, табыс деңгейі, т. б.);

➤ мамандық пен бедел динамикасы (мамандықтың ретроспективті, өзекті және перспективті аспектілері).

Бұл факторлардың барлығы әлеуметтік үрдіс ретінде кәсіби бағытталу детерминациясының ядросын құрайды. Олар тұлғаның құндылықты бағыттары және қабілеттерімен, сонымен қатар енуге оңай болу факторымен (ЖОО-ға, жұмыс орнына) айқындалады⁴⁶. Қазіргі жағдайда студенттердің үлкен бөлігінің өмірлік құндылықтар жүйесінде, атап айтқанда, кәсіби бағытталуда ерекше мән берілетін мәртебелік фактордың үлкен әсеріне «материалдық игілікке қол жеткізуге гипертрофирлі ұмтылу, бұл игілікті құруға біркелкі ұмтылумен қамтамасыз етілмеген құбылысы»⁴⁷ жатады. Білім әлеуметтік институт ретінде өзінің әлеуметтік қызметтерін жүзеге асыра отырып, білімге құштарлықты оятуға, жас адамдарды кәсіби дағдыларды игеруге бағыттауға тырысатыны белгілі; сонысымен әлеуметтік жағдайға жету тілегімен байланысты амбициялы ұмтылыстардың қалыптасуына әсер етеді.

ЖОО-да оқу кезінде жүретін құндылықтарды шамадан тыс бағалау жекелей алғанда, болашақта еңбекпен қамту мәселесімен байланысты. Осының барлығы республикалық зерттеулер көрсеткендей, жұмыссыздар ортасында: жеткілікті кәсіби тәжірибесінің; қажетті білім деңгейінің немесе соған сай келетін мамандықтың жоқтығы; оқу орындары

⁴⁶ Каников Ф.К., Трунькина О.В. Ориентация учащейся молодежи на инженерную профессию // Социс. № 11. 2004. С. 112

⁴⁷ Мяло К.Т. Время выбора: молодежь в поисках альтернативы. М.: Политиздат, 1991. С.200

түлектерінің әлеуметтік қорғалмағандығы, еңбекпен қамту бойынша мемлекеттік квотаның жоқтығы; жұмыс орындарының қысқартылуы (қысқартудың алғашқы кандидаттары болып, әрине, жас мамандар болады)⁴⁸ себепті жастардың үлес салмағы бұрынғыдай жоғары болып отырғанын көрсетті. Мысалы, жас адамдардың ЖОО-дағы теориялық дайындығы мен еңбектік іс-әрекеттегі практикалық аспектісі арасындағы үлкен алшақтықтың болуы бүгінгі жұмыс берушілердің жұмысқа «дипломы бар маманды» қабылдау тілегін тудырмайды. Сонымен қоса, бақылау көрсеткендей, коммуникативті дағдының төмендігі және шамадан тыс сезімталдық та еңбекпен қамтылуға көмектеспейді, өйткені бұл маманның әлеуметтік мағынада пісіп жетілмегендігін, оның өзінің кәсіби іс-әрекеті мен мінез-құлқын тиімді құралуға қабілетсіздігін көрсетеді.

Қазіргі уақытта сұралғандардың әрбір бесіншісі ЖОО-ны бітіргеннен кейін жұмыс таба алмау қаупі тұрғандығын атап өтті. Әсіресе, бұл көрсеткіш зерттелінген жоғары оқу орындарының қазақ бөлімі студенттері арасында жоғары болды.

Сондықтан студенттердің қалыптасып келе жатқан кәсіби этикасында нарық психологиясының элементтері күштірек көрініп келеді. Олар кәсіби іс-әрекет саласын өзгертуге тура келетініне, нарық талаптарына бейім болуға психологиялық жағынан дайын. Студенттердің кәсіби таңдауына қатынасын анықтай отырып, біз кәсіби таңдау өмірінде бір-ақ рет беріледі деген пікірмен келіспейтін респонденттер санының өсу тенденциясын байқадық (3 кесте).

⁴⁸ Сарсенбаев А.С., Телебаев Г.Т., Калетаев Д.А., Шайкенова А.Т. “Казахстанская молодежь на рубеже веков (опыт социологического исследования)” - Астана, 2000

	Келісемін / келіспеймін, %					
	Қазақ бөлімі			Орыс бөлімі		
	ҚазҰТУ	ҚазККА	АЭЖБИ	ҚазҰТУ	ҚазККА	АЭЖБИ
Мамандықты таңдау өмірде бір-ақ рет беріледі	4,3/26,6	15,7/18,7	10,3/22,8	12/20,6	9,7/25	7,4/26,9
Мен өзімнің мамандықты таңдауымды қайта қарастыра аламын	20,3/10,1	23,1/10,4	22,1/10,3	15,4/17,4	26,4/6,3	25,7/6,9
Мені университетті бітіргеннен кейінгі жұмыс таба алмау мүмкіндігі қорқытады	32/6,3	26,1/6	20,7/13,8	19,7/15	17,4/15,3	9,7/23,4

Қазіргі кезеңде болып жатқан өзгерістер алынатын мамандық құрылымын құрайтын кәсіби қасиеттердің жоғары дамуын, іс-әрекеттің нақты бір түрін білуді ғана емес, сонымен бірге еңбек түрін ауыстыруға, қысқа уақытта, аз шығынмен қиын немесе жаңа жұмысқа көшуге дайын болуды талап етеді. Табыс, практикалық іс-әрекеттегі тұрақтылық студенттердің кәсіби еңбекке мынадай қатынасымен байланысты, басқаша айтқанда, егер олар қойған мақсатқа жеткізбесе, іс-әрекет табысты болуы мүмкін емес. Ал бұл өз кезегінде, адам үшін іс-әрекеттің жаңа түрлерін белсенді игеру қабілетін білдіреді.

Алынған мәліметтер студенттер ортасында қосымша табыс табу практикасының кең таралғандығын көрсетеді, мысалы, бұл әрбір үшінші студентке тән. Сонымен бірге, бақылау көрсеткендей, техникалық ЖОО студенттері үшін олардың жұмысы, көп жағдайда олардың ЖОО-да алатын

мамандығымен байланысты болмау фактісі заңды да. Бұндай жағдай студенттердің диплом алғаннан кейін өзінше жұмыс жасауға белгілі бір кепіл болатынына ұмтылудан туындайды.

Практикалық бақылау мамандық бойынша жұмысқа орналасуға деген сенімділік студенттердің кәсіби жоспарларына әсер ететінін көрсетеді. Мамандық бойынша жұмыс табу мүмкіндігіне деген көптеген студенттердің сенімсіз болу фактісі, оларды кез келген ақы төленетін іс-әрекет түрі туралы ойлауға итермелейді. Қорытындысында, бұл жастардың белгілі бөлігіндегі білім құндылығының девальвациясын көрсетеді.

Алғашқыда белгіленген кәсіби өсуге жетудің мүмкін еместігі күшті эмоциялы күйзеліске, апатияға, агрессияға әкелуі мүмкін. Студент жастардың әлеуметтік өзін-өзі сезінуін зерттеу сенімділік, болашаққа деген үміт, әрекет етуге деген тілек сезімдерінде немесе қорқыныш, шарасыздық, үрей, сенімсіздік, апатия т.б. сезімдерде пайда болатын түйсік және психикалық жағдайлардың әлеуметтік және әлеуметтік-психологиялық ортасына (ыңғайлы немесе ыңғайсыз ортасы) қатынасын көрсетеді. Қазіргі кезеңде әлеуметтік өзін-өзі сезіну әлеуметтік-психологиялық көңіл-күйде жастар ортасындағы мотивациялық-мінез-құлықтық ұстанымдары мен императивтерінің өзгергендігі туралы ескертуші индикатор ретінде қатысады.

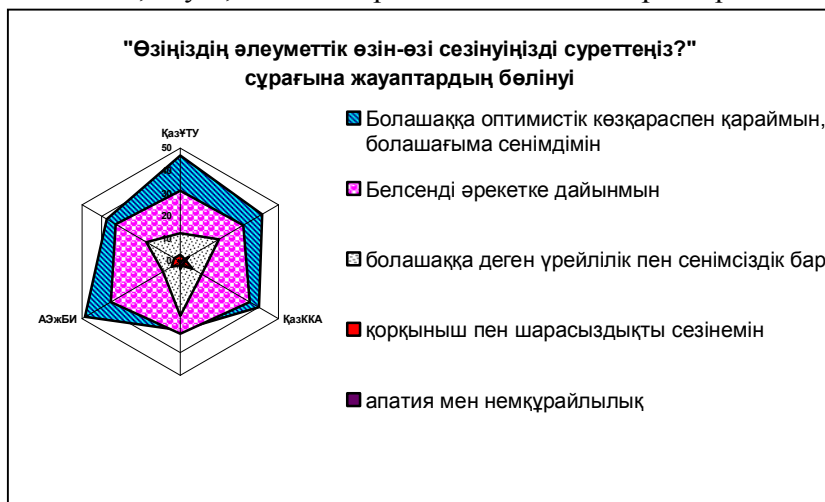
Біз студенттердің әлеуметтік өзін-өзі сезінуін таңдалынған мамандыққа қанағаттану өлшемі ретінде қарастырдық. Инженерлік мамандық студенттерінің әлеуметтік өзін-өзі сезінуін қарастыруда сұралғандардың 50% – дейінгілері болашаққа оптимистік қарауға бейім екендігін, 30% – жоғарысы белсенді әрекетке дайын

екендіктерін көрсетті. Үрейлілікті, болашаққа сенімсіздікті сұралған студенттердің 8 %- (әсіресе бұл көрсеткіш орыс тілді бөлімдер арасында жоғары) көрсетті. Қорқыныш және шарасыздық сияқты сезімді респонденттердің 6 %, апатия мен немқұрайлылықты 4 % сезінеді (12 сурет).

Әлеуметтік өзін-өзі сезінуі мен университеттің, академияның, институттың білім беру үрдісіне ену деңгейі арасындағы байланысты қарастыру қызықты болды: қазақ тілінде оқитын студенттердің 50 % – жоғарысы өздерінің белсенді позициясын және жақсы көңілін (бұл көрсеткіш орыс бөлімінде бірталай төмен) көрсетті, бейімделудің орта деңгейі орыс тілінде оқитын студенттерге тән. Сұралғандардың жалпы санының 5–8 % «өздерін әлі де жат сезінетіндіктерін» мойындады.

Жастардың әлеуметтену үрдісінің қиындауы жаңа бейімделуі мен интернализацияландыру үрдістері алғашқы әлеуметтену кезеңінде өткен бұрынғылар үстіне үстемеленетіндікпен байланысты. Содан келе алғашқы қалыптасқан ойлар мен ЖОО жағдайында ерекше кәсіби орта ретінде игерілген тәжірибе арасында үйлеспеушілік мәселесі туындайды. Сұралған студенттердің құндылықты бағыттары мен ұстанымдары, студенттердің оқу-тәрбие іс-әрекетіне қатынасын көрсететін көптеген нақты көрсеткіштерді талдап, әр түрлі көрсеткіштердің кестелер қатарын құра отырып, біз осы эмпирикалық мәліметтерге бойлайтын және алынған нәтижелерді талдауда қайтадан өңдеуге қажетті негізгі логиканы айқындауға ұмтылды. Сол кезеңде біз сұралушылардан студенттердің әлеуметтік өзін-өзі сезінуіне қатысты сұрақтарға жауап алдық. Өйткені бұл көрсеткіш жинақтаушы сипатқа ие. Ол бір жағынан, өзіне қалыптасқан

әлеуметтік-экономикалық шынайылыққа тұтас бейімделуін іске асырады. Екінші жағынан, жүріс-тұрысты, өмірдің нақты жағдайына, оқуға, кәсіби даярлыққа қатынасты түсіндіреді.



12-сурет

Өз-өзін позитивті сезінуіне ие болу жас адамдардың өздерінің күштеріне сүйенудегі мінез-құлықтың белсенділігін білдіреді. Студенттер мемлекеттік патернализмге аз деңгейде сүйенеді. Мемлекеттік қолдауға сұралғандардың 7 % үміттенеді (тек ҚазККА студенттерінің қазақ бөлімінің едәуір бөлігі ғана – 23,5 %). Сұралған студенттердің 70 %- астамы олардың болашағы ең алдымен өздеріне байланысты деп есептейді. Соған орай, өзінің күшіне және еңбек сүйгіштікке бағытталған студенттердің жетістікке жету мотивтерінде анық жақсы жылжулар байқалды, сондай-ақ өмірлік табыс жағдайлары арасындағы ерекше басымдықтарының бірі болып «жақындары мен туыстары тарапынан қолдау» қалып

отыр, яғни аскриптивті-партикуляристік бағытталу (байланыстар, блат, т. б.) факторы (13 сурет).



13-сурет

Соған орай, студенттердің әлеуметтік өзін-өзі жақсы сезінуі оқу үрдісін нақты ұйымдастыру шаралар кешеніне қарағанда, оқу және мамандықты игеруде жақсы мотивацияның қалыптасуына аз деңгейде әсер етпейді.

Және, соңында, біздің зерттеуіміздің соңғы бөлігі 2003 және 2005 жылдары (1-ші курс студенттері арасында) жүргізілген инженерлік мамандық студенттерін диахронды панельдік зерттеу нәтижесі негізінде мотивациялық компоненттердің өзгеру динамикасын қарастыруға қадам жасауға арналды. Әр түрлі курста студенттердің дамуы кейбір ерекше белгілерге ие екендігі жалпыға белгілі:

Бірінші курс жуырдағы абитуриенттің студенттік өмірдің ұжымдық формасына қатысуын шешеді. Студенттер мінез-құлқы конформизмнің жоғары деңгейімен

ерекшеленеді; бірінші курстықтарда өздерінің рөлдеріне деген дифференциялданған ұстаным болмайды.

Екінші курс – студенттердің оқу барысындағы ең бір ширыққан кезеңі. Екінші курстықтардың өмірінде оқыту мен тәрбилеудің барлық түрлері енгізілген. Студенттер жалпы даярлықты алады, олардың кең мәдени сұраныстары мен қажеттіліктері қалыптасады. Бұл ортаға бейімделу үрдісі аяқталады.

Үшінші курс – мамандалудың бастамасы, студенттердің бұдан арғы дамуы мен кәсіби қызығушылықтарының тереңдеуінің бейнесі ретінде ғылыми жұмысқа қызығушылықтың артуы. Мамандануға деген қатты қажеттілік, кей кезде тұлғаның жан-жақты қызығушылықтар саласының тарылуына әкеледі. Тұлғаның ЖОО-да қалыптасу формасы негізінен мамандану факторымен анықталады.

Төртінші курс – оқу практикасынан өту кезеңінде мамандықпен бірінші шынайы танысу. Студенттердің мінез-құлқына рациональды жолдарды және арнайы дайындық формаларын іздестіру тән, студенттер көптеген өмірлік құндылықтар мен мәдениетті қайта бағалап жатады.

Бесінші курс – жоғары оқу орнын жақында аяқтау перспективасы, болашақ іс-әрекет түрлеріне нақты практикалық ұстанымдар қалыптастырады. Материалдық және отбасылық жағдаймен, жұмыс орны және тағы басқалармен байланысты жаңа, өзекті болып келе жатқан құндылықтар пайда болады. Студенттер біртіндеп ЖОО-ның ұжымдық формасынан алыстайды.

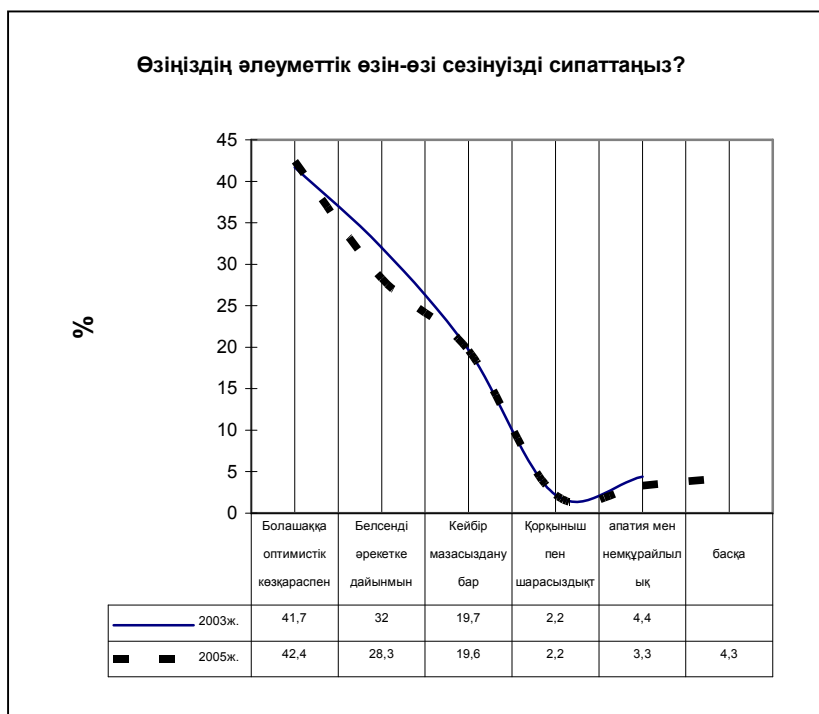
Біз көріп отырғанымыздай, зерттеу объектісі ретінде 3 курс студенттерінің алынуы осы уақытта бейімделу үрдісінің аяқталуымен, ЖОО-ға дейінгі факторлардың әсері

азайғандығымен, кәсіби қызығушылықтар белсендіріліп, кәсіби өзін-өзі анықтау мәселесі біржолата шешіліп жатқандықпен байланысты болды. Соған орай, 1-ші мен 3-ші курс аралығын зерттеу студенттердің кәсіби қызығушылықтарының тұрақтылығын бағалауға жеткілікті.

Яғни, техникалық университетке түсу және инженерлік мамандықты таңдау мотивінің құрылымы өзгерісін қарастыруға арналған сұрақтарды талдау, жалпы тұрақты суретті көрсетті: алынған мәліметтер жас адамдардың мәнді бөлігі арасында, ең алдымен инженерлік мамандық саласында (сұралғандардың жалпы санынан 70 % астамы 2003 жылы да, 2005 жылы да) білімді игерумен байланысты мамандықтың өзгермейтін беделділігін растады.

Кәсіби таңдау сұрақтар бөлігі бойынша кестеде көрсетілгендей, бірінші оқу жылымен салыстырғанда студенттердің үшінші курста материалдық факторларының екі есе өскендігін есептемесек, мотивациялық салада мәнді өзгерістер жоқ. Бұндай бағытталу көп кезде жастардың өмірлік жоспарларын жүзеге асыруды білдіретіндігі белгілі. Бүгінде қамтамасыз етілу жағдайына кәсіби деңгейі, алынған мамандықтың орны мен беделділігі, социетальды факторлар және тағы басқалары да бағынышты екендігі жасырын емес. Сонымен қатар, көптеген өмірлік бағыттарының артықшылығы өмірлік іс-әрекеттің материалдық жағдайымен анықталады.

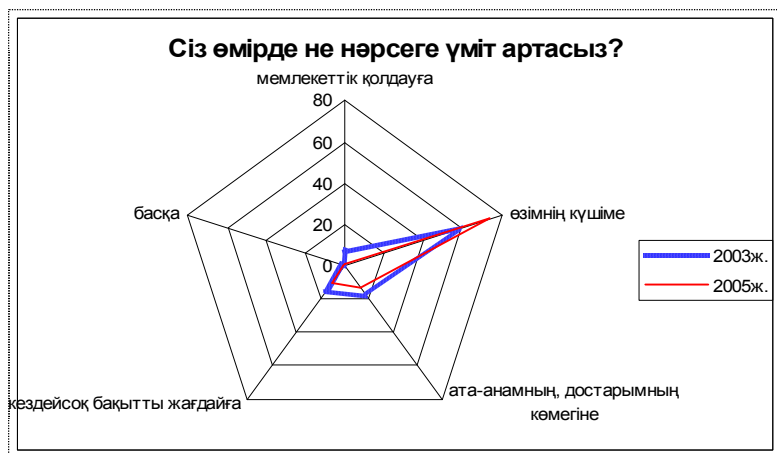
Студенттердің әлеуметтік өзін-өзі сезінуін үш жылдық оқу кезеңінде диахронды зерттеу Университеттегі оптимистік көңіл-күйдегі әлеуметтік-психологиялық микроклиматтың тұрақты бейнесін көрсетті (14 сурет).



14-сурет

Бірақ, мемлекеттік патернализмге сенімнің төмендеу тенденциясына қарамастан, сұралған студенттердің көп бөлігі жағымды әлеуметтік өзін-өзі сезінуге ие екендігі парадоксалды: алынған жауаптың жалпы санынан 2003 жылы – 7,1 %; 2005 жылы – 1,1 % (15 сурет).

Оқу үрдісімен байланысты сұрақтар бөлігіне көше отырып, үшінші курста өздерінің мамандықтарын «ең жақсылардың бірі» деп санайтын және оны «басқа мамандықтардан кем емес» деп санайтын студенттер саны тең болғандығын (сәйкесінше, 45,1% және 44%) атап өтеміз.



15-сурет

Егер үшінші курс студенттерінен алынған жауапты 2003 жылғы нәтижемен салыстыратын болсақ, онда «менің мамандығым ең жақсылардың бірі» деген пікірді қолдайтын респонденттердің үлесі азайғандығын байқаймыз. Бұндай таңдалған мамандығына жеке қатынасының сыншылдыққа өзгеруі, біздің ойымызша, болашақ маман қалыптасуының осы кезеңіне тән және оқу бағдарламасымен тығыз байланысты. Біздің көзқарасымыз бойынша, бұл жағдай студенттердің мамандыққа қатынасы ақылға салынған және талапты болып келетінін растайды. Қазіргі уақыттағы жас адам оның бұдан 20-30 жыл бұрынғы құрдасына қарағанда, мамандықты таңдаудың, мінез-құлық үлгісінің, ойлау стилінің үлкен еркіндігіне ие. Оның сұраныстары, күтулері максимализммен сипатталды, бұл өз кезегінде жоспарды жүзеге асырудың мүмкін еместігіне және осымен байланысты көңілі қалушылыққа, жасалған таңдауға қанағаттанбау-

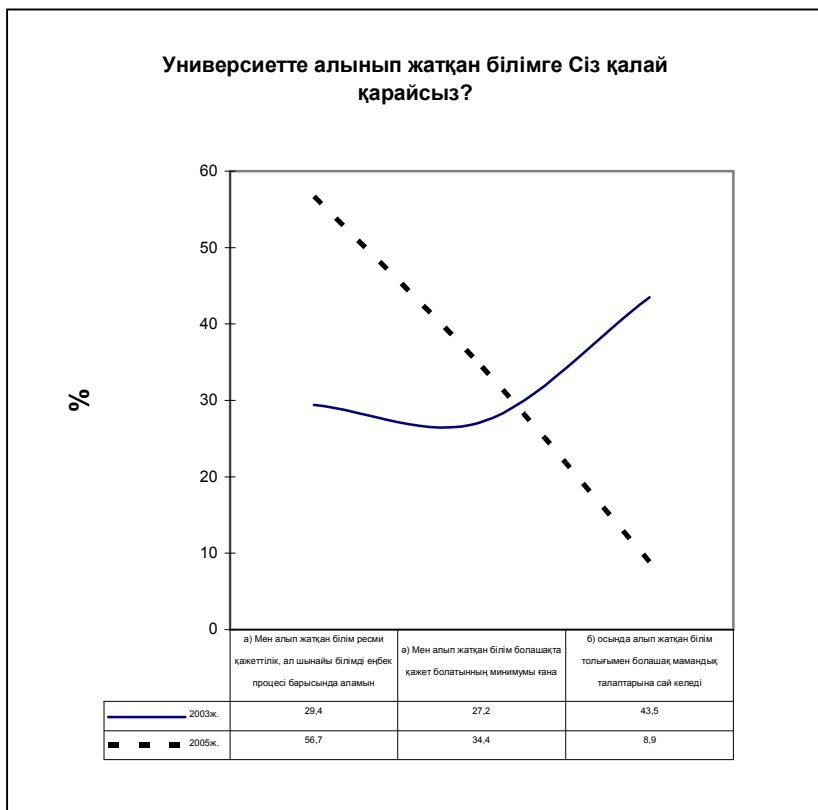
100

шылыққа әкеледі. Бұл жерде мәселе тұлға өзін-өзі жүзеге асыруының басты саласы деп көретін қандай да бір іс-әрекетке табиғатының, қабілетінің, ұстанымдарының және қызығушылықтарының сәйкес келуі немесе сәйкес келмеуінде емес. Бұл болашақ өмір бейнесі преспективасының мәселесі, яғни бұл кәсіби бағытталу емес, дүниетанымдық жоспардағы мәселе. Жалпы, респонденттердің 75 % кәсіби таңдауға қанағаттанатындықтарын, ҚазҰТУ-ды бітіргеннен кейін өзінің мамандығы бойынша еңбек етуге дайын екендіктерін атап өткен.

Университеттегі алынатын білімге қатынасы сұрағынан, біз алынған білім көлемі «болашақта қажет болатынның минимумы» ретінде бағалайтын респонденттер санының өсу тенденциясын байқаймыз. Бірақ сұралған әрбір екінші респондент университет қабырғасында екі жарым жыл оқи отырып, алынған білімді «ресми қажеттілік» деп санауы мазасыздық туғызады (16 сурет).

ЖОО-дағы оқу үрдісі өзінің негізіне осы іс-әрекетке студенттердің шығармашылық күшінің дамуы мен жүзеге асуын білдіре отырып, репродуктивтіден (өндіретін) өнімділік (шығармашылық) деңгейіне қозғалу ретінде жүзеге асуы қажет. Бұл қозғалыс студенттердің ЖОО оқу үрдісін ақпараттық, түсіндірмелілік оқыту әдісі негізінде қалыптасқан негативті стереотиптерін жеңген жағдайда ғана мүмкін. Мәселе оқу үрдісі шеңберінде белсенді танымдық-шығармашылықтық іс-әрекетке студенттердің барлығының дайын еместігі және әлеуметтік сипаттағы себептерде ғана емес, сонымен бірге оларға берілетін оқу ақпараттар құндылығының төмендігі салдарынан болып отыр. Соңында, осы ақпараттардың құндылығы студенттердің шығарма-

шылық іс-әрекетке итермелейтін белсенділіктің маңызды детерминанты болып табылады.



16-сурет

Бұл мәселені қарастырған кезде, белгілі бір білімді игеру қажеттілігі студентте шешуді қажет ететін жаңа мәселенің туындауы (қажетті білімдерді игеруге аса қажеттілікті қалыптастырады) нәтижесі ретінде пайда болмайтынын, өйткені оқу жоспарына қандай да бір пәнді оқыту уақыты сай келгендіктен болатындығын атап өту қажет. Тек осы пән

102

бойынша және тек осы уақытта білімді игеру қажеттілігі студентте жоқ болуы да мүмкін. Бұл берілетін материалдың үлкен көлемін есте сақтау және оны жақсы баға алу үшін емтиханда қайталауды білдіреді. Сондықтан, ресми емес нағыз білім алу қажеттілігі туындамайды.

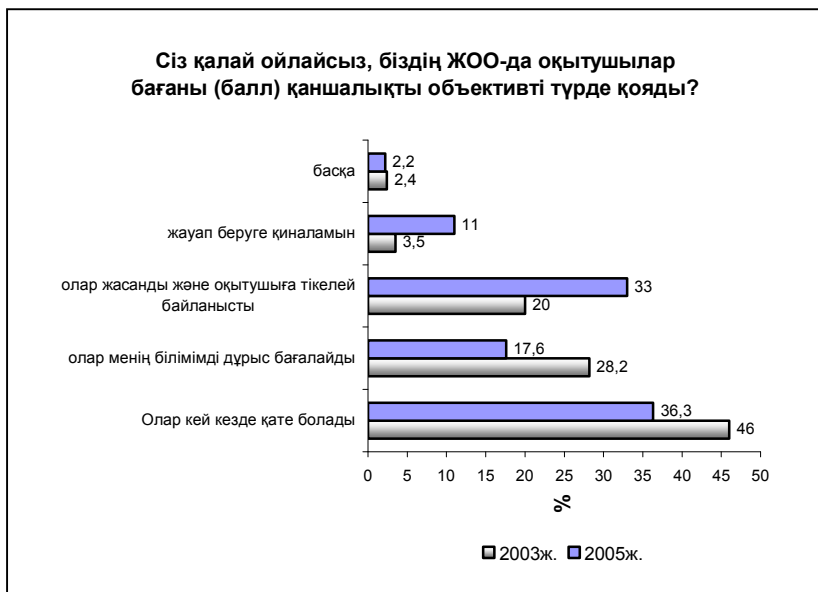
Бұл айтылған пайымдаулардың барлығы ЖОО-да мамандарды даярлау үрдісінде оқытындардың жаңа білімді игеруін қажет еткізетін үзіліссіз, қиындатылған кәсіби іс-әрекеттің қажеттілігіне әкеледі. Сонымен бірге, жаңа білімнің әрбір элементі бұрын алынған білім жүйесінде, оны өзгерте отырып, сіңісіп кетуі керек. Тек осындай жағдайда студентті қазіргі талаптарға сай келетін танымды-шығармашылық іс-әрекеттің толыққанды субъектісіне айналдыруға болады.

Студенттер оқу әдебиеттерімен аптасына қанша күн жұмыс жасайтындығы туралы сұрақтар бойынша мәліметтер де бір-біріне қарама-қарсы болды: егер бірінші курста сұралғандардың үлкен бөлігі (39 %) «аптаның барлық күнінде де» деген жауапты көрсетсе, ал үшінші курста сұралғандардың көбісі (39 %) аптасына бір немесе екі күн айналысатындарын мойындады. Күнделікті жұмыс күндері әдебиеттермен жұмыс орта есеппен 1-ден 2 сағатқа дейін болса, демалыс күндері – бір сағаттан көп болмайды. 2002-2006 жылдардағы зерттеу курстан курсқа сабаққа дайындалуға кететін уақыттың төмендеу тенденциясының тұрақтылығын көрсетеді.

Студенттердің оқу мотивациясы туралы сұрақтар қоя отырып, біз объективтілік өлшемі бойынша алатын бағаны субъективті қабылдау аспектісіне көңіл бөлмей қала алмадық.

Осы сұрақтар бойынша зерттеу нәтижесінде алынған жауаптарды бөлу оқу кезеңдерінде түбегейлі өзгерістерге

ұшыраған: студенттердің оқу іс-әрекеті нәтижесін оқытушылар объективті бағалайды деп есептейтін респонденттер саны азайған, сонымен бір уақытта алынатын баға (балл) «жасанды және барлығы оқытушыларға байланысты» дегенді белгілегендер саны едәуір өскен (17 сурет).

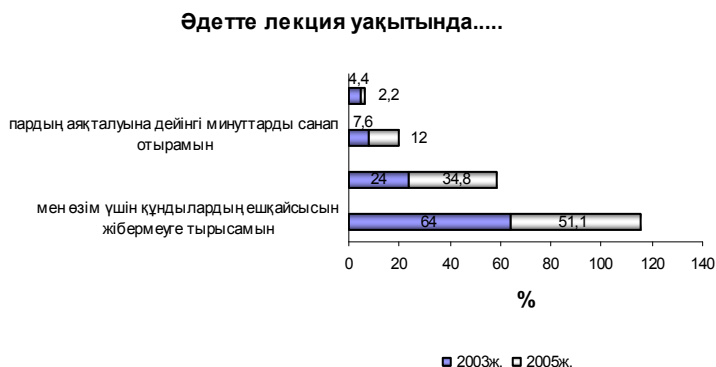


17-сурет

Студенттер оқытушылардың ескертулеріне қалай қарайтындығы туралы сұрақты жылдар бойынша салыстырмалы талдау көп айырмашылықты көрсеткен жоқ: сұралғандардың үлкен бөлігі (60%) «айтылған ескертулерді назарға алады, ескереді». Бірақ «оқытушылардың ескертулеріне онша назар аудармайтындар» үлесі үшінші курста екі есеге өскен.

Сабаққа қатысуға әсер ету факторларын салыстырмалы талдау нәтижесі бойынша, сабақтан босатудың негізгі себебі болып оқуды жұмыспен үйлестіру (ол тілек болуы да мүмкін, өйткені қосымша табыс табу студенттердің іскерлігін және пысықтығын білдіретін мінез-құлықтың жаңа стандарты болып отыр) қажеттілігі, сонымен қоса, пәнге қызығушылықтың жоқтығы көрсетілген, ол сәйкесінше, алынған жауаптың жалпы санынан 18% (2003 жылы –6%) және 13% (2003 жылы –8%) құрады.

Лекциядағы мінез-құлық туралы бақылау сұрақтары қатысушылардың жартысы «өзі үшін құндылардың ешқайсысын жібермеуге тырысады», студенттердің үштен бірі «лекцияға онша қызықпайды, тек конспект жасайды», ал әрбір сегізіншісі «пардың аяқталуына дейінгі минуттарды санап отырады» (бұл 2003 жылға қарағанда екі есе көп) (18-сурет).



18-сурет

Үшінші курстар үшін алынған білімді практикалық салада қолдануға ынта қою тән болып отыр. Зерттеуде салыстырмалы талдау нәтижесінде студенттер өздері үшін қызықты деп практикалық сабақты (34% дейін) санайтындықтарын, ал оқу іс-әрекетінде жетістік деп нені санауға болатындықтары жөніндегі сұраққа респонденттердің үлкен бөлігі (32,3 %) «болашақ мамандықпен байланысты проблемаларды шешу тәжірибесін» көрсеткен.

Жалпы, біздің бірінші курстан үшінші курсқа дейінгі оқу кезеңіндегі студенттердің оқу-кәсіби іс-әрекетіне қатынасының өзгеру динамикасын талдауымыз тенденцияның кейбір қайшылықтарын көрсетті. Бір жағынан, біз бөлімдердің бірқатарында жағдай өзгермегендігін байқаймыз (мысалы, ҚазҰТУ-ды таңдау мотивтер иерархиясында). Екінші жағынан, кейбір өзгерістер бар: мысалы, қазіргі заман студенті білім арқылы өмірде табысқа, материалдық игілікке және соған сәйкес келетін әлеуметтік жағдайға жетуге ұмтылатын пысық болып келеді; алынатын білімнің сапасын бағалау ақылға салынған болып отыр. Соған сәйкес, қазіргі студенттер қауымын бүгінгі әлеуметтік институттар шеңберінде бейнелеу қиындатылған, өйткені бұл шеңберлер перманентті өзгермелілік жағдайында тұр. Бірақ, студенттердің бейнесін анықтайтын факторлардың екі категориясы бар екендігін ескеруіміз керек: бірінші категория студенттің ЖОО-ға келгендегі ұстанымдарын құрайды. Оларды тек назарға алу керек, бірақ оларды басқаруға болмайды. Екінші категория, бұл оқу үрдісінде пайда болатын мотивтер. Бірінші категорияға: даярлық деңгейін, құндылықтар жүйесін, оқуға қатынасын, ЖОО өмірі туралы ақпараттандырылғандықты, кәсіби болашақ туралы ойларды

106

жатқызуға болады. Сонымен қоса, «өткенге негізделген» мотивтер – бұл ата-ананың, достардың, туыстардың қысымы және беделді ЖОО-да оқуға ұмтылу, «ұнамайтын» пәндерді оқудан бас тарту және олимпиада нәтижесі бойынша, арнайы мамандандырылған мектептерде оқу нәтижесінде «кездейсоқ» түсу. Бұл мотивтермен жұмыс істеуге болмайды, өйткені қаланған нәрсе алынды, оқуға түсу жүзеге асты. Енжарлық және шаршағандық, жетістікке қанағаттанушылық бірінші курс студентінің бұл жағдайына ере жүреді. Бұл факторлар көп жағдайда еліміздің жалпы атмосферасымен және болашақ мамандық, оқыту тәртіптері туралы ақпараттың тікелей қайнар көзі болатындардың нақты «тұрмыстық білімдерімен» анықталады. Оларды студенттерге әсер етудің негізгі нүктесі ретінде қолдана отырып, жанама әсер етуге болады. Бірінші топ факторының әсер етуі біртіндеп әлсірейді де, шешуші рөлді екінші топ факторлары алады. «Болашаққа негізделген» мотивтер: қызықты және жоғары кәсібилікті талап ететін жұмыс, қызықты студенттік өмір. Бұл мотивтер мамандыққа оқу жолында қозғаушы күш болуы мүмкін. Сондықтан ЖОО біліктілігі мотивацияларды әрекет етуге мәжбүрлейді: оқу үрдісін ұйымдастыру, оқытудың жоғары деңгейін қамтамасыз ету, оқытушы мен студенттің өзара қарым-қатынас этикасын қалыптастыру және қолдау және т. б. Дәл осы аталғандар, көп жағдайда, біраз уақыттардан кейін ЖОО қабырғасынан кететін адамның кәсіби және психологиялық бейнесін анықтайды.

4. Студент кредиттік оқыту жүйесі жағдайында

АҚШ және Еуропа елдері университеттерінің көбісінде кең таралған кредиттік оқыту жүйесінің мейлінше икемді және тиімді екенін тәжірибе көрсетіп отыр. Еуропалық білім қауымдастығына енуге ұмтылып отырған Қазақстан да білім беру үрдісіне кредиттік оқыту жүйесін енгізді. Бұл дегеніңіз студенттердің аудиториялық және өзіндік жұмысының тиімді ара қатынасын үйлестіру мен оқу үрдісін өзіндік және мобильді жоспарлауға жол ашу, оқыту барысында пәнаралық эквивалентті қалыптастыру, кәсіби бағдарламаның басты өлшемі болып табылатын кредит негізінде бакалавриаттан докторлыққа дейінгі білім беру үрдісін біртұтас ұйымдастыруды білдіреді⁴⁹.

Бұл жүйенің мәні неде және негізгі принциптері қандай?

– Бірінші кезекте, студенттерге оқу пәнін, арнайы курстарды және тіпті оқытушыларды таңдау еркіндігі беріледі.

– Әрбір курстың басында студент барлық сұрақтар кешені бойынша курс бағдарламасын, тапсырмаларды, өзін-өзі тексеру үшін тесттерді және тағы басқаларын (Syllabus) алады.

– Оқытушы тек студент жұмысын бағыттайтын және түзейтін кеңес беруші ретінде ғана қатысады.

– Студент міндетті пәндер мен таңдау бойынша алынған пәндерді уақытынан бұрын тапсыруға мүмкіндік алады.

⁴⁹ 2004 жылы Қ.И. Сәтбаев атындағы ҚазҰТУ-да жасалған оқытудың кредиттік технологиясын енгізу туралы ұсыныстарға сәйкес.

Кредиттік оқыту технологиясының болашағын келесі өлшемдер негізінде де айтуға болады:

➤ әрекет етіп жатқан ұлттық білім беру жүйесінің халықаралық «тұнықтығына» қол жеткізу;

➤ кез келген ұлттық білім беру жүйесімен үйлесім табуы;

➤ жоғары білім беру бағдарламасы мен формасының (күндізгі, сырттай, қашықтық) барлық түрлеріне қолдануға болатындығы;

➤ халықаралық сынақтық аударманың мүмкіндігі;

➤ еуропалық дипломдармен үйлесімділігі.

Сондай-ақ, кредиттік оқыту жүйесі студенттің де, оқытушының да мүддесін тиімді көрсетеді:

➤ еңбек шығынын бағалау үшін кредиттерді ендіру;

➤ әрбір студенттің жеке оқу жоспарын құруға жеке қатысуы;

➤ оқу жоспарында көрсетілген пәндерді таңдау еркіндігі;

➤ үлгерімді бағалауда пайыздық жүйені қолдану.

Оқытушылар мүддесі оқыту технологиясының өзінде көрсетілген. Егер дәстүрлі жүйеде оқытушылар дайын білімді берушілер, ал студенттер сылбыр қабылдаушы жақ болса, кредиттік жүйеде оқытушылар танымдық-ойлық іс-әрекетті ұйымдастырушылар болып табылады. Студент оқитындардың белсенді қабылдаушы жағы және талапты, жеке дара болу негізінде үзіліссіз өзін-өзі жетілдіру тәжірибесін игеруші болып табылады. Енді оқытушылар өзінің пәнін студенттер үшін қызықты қылуға тырысады, әйтпесе, егер оқу топтарының жеткілікті саны жиналмаса, олар жұмыстан шығады.

Кредиттік оқыту технологиясы бұрынғы лекция оқу әдісінен бас тартуды көздейді, оларды лекциялық материалда нақты не нәрсеге басты назар аудару керектігіне қатысты жалпы сілтемелермен ауыстырады. Бұл студенттің лекцияға дайын болып келуіне негізделген. Осы үшін курс бағдарламасы (Syllabus) құрастырылады.

Бұның барлығына студенттің де, оқытушының да үйренуі үшін «бейімделу» мерзімі қажет. Қоғам жаһандық ақпараттанған кезеңде, кез келген қалыптасып қалған жүйені реформалау, тиісінше ақпараттық технологиялардың болуын қажет ететіндігі белгілі. Кредиттік оқыту жүйесіне өту жағдайында сондай-ақ, оның ақпараттық-әдістемелік жүруін қамтамасыз ететін зерттемелік жұмыстың мәнділігі де арта түседі. ҚР-ның басқа да көптеген жоғары оқу орындары сияқты Қаныш Имантайұлы Сәтбаев атындағы Қазақ Ұлттық Техникалық Университетінде де қазіргі кезеңде жаңа ақпараттық және коммуникациялық технологияны ендіру мен қолдану үшін мықты тұғырнама (платформа) құрылған.

Университеттің оқу үрдісін басқару үшін «Электронды университет» жобасының бірінші сатысы болып табылатын біздің бағдарламашылар (программисттер) өңдеген Компьютерлік ақпараттық-басқару жүйесі (КАБЖ) ендірілді. КАБЖ-ның соңғы жұмыстарының бірі бағдарламалық-аппараттық кешен «Ақпараттық киоск» шағын жүйесі болып табылады, ол білім алушылар мен басқа да қызығушы тұлғаларға электрондық қамтамасыз етуді (электронды қызмет көрсету) ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Ақпараттық киоск құрамына ЖОО-ның корпоративті жүйесіне қосылған сенсорлы панель мен жүйелік блок кіреді.

Университет Қазақстандағы бірден-бір және әлемдегі 40-тың бірі болып САПР ақпараттық технологиялардың ғылыми-білім орталығын ашты. Бұл жүйенің негізгі салалары – тұтынушыларына аэрокосмостық, авиациялық, атомдық өндіріс, машина жасау, электро- және прибор құрастыру өндірісі жатады.

Шетелдің және отандық университеттердің атақты профессорларын қабылдау мен видео-лекциялар өткізу, видео-конференциялар жүргізу үшін қолданылатын видео-конференц-зал іске қосылды.

Университет ұжымы үнемі білім алушылар тұлғасын кәсіби көзқарас тұрғысында дамыту үшін, ЖОО қабырғасында игерілетін қабілеттер мен дағдыларды жетілдіретін қолайлы жағдай жасауды іздестіру үстінде. Уақыт талабын есепке ала отырып, Университетте материалдық-техникалық база үнемі жаңартылуда, оның дамуына соңғы 5 жылда 2,5 млрд. теңге жұмсалған. Университет қазіргі кезеңде 103 млн. теңгеге компьютерлік және оргтехника сатып алды, атап айтқанда: соңғы шыққан персоналды компьютерлер, тегіс бетті мониторлар, ақпаратты бейнелеудің екі видеомониторымен жабдықталған арнайы графикалық станциялар алынды. Әрбір оқу институтының арнайы және атаулы лабораторияларында интерактивті тақталар; сыныпты басқару мүмкіндігі бар қазіргі аппараттық-бағдарламалық лингафонды құралдар орнатылған; видеопроекциялық құралдармен және жылжымалы графикалық планшеттермен интерактивті оқыту формасын ұйымдастыру үшін 3 лекциялық аудиториялар дайындалған; қазіргі заманғы диссертациялық зал даярланған; видеоконференц байланыс құралдары мен синхронды

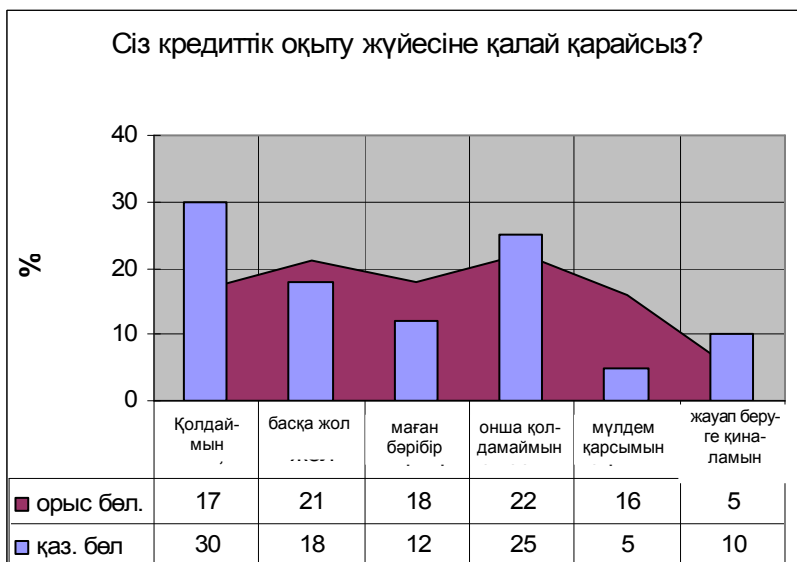
аударма жүйесі игерілген және орнатылған; Ғылыми кеңес залы қосымша видеопроекция құралдарымен және видеомонитормен жабдықталған⁵⁰. Осылайша, кредиттік оқыту жүйесінде студенттердің өзіндік жұмысының көлемінің өсуі жағдайында техникалық сипаттағы мәселелерге тап болмас үшін соған сәйкес келетін база дайындалды, негізінен алынатын білім сапасына қатысты айтылған реніштердің көбісі осыған байланысты болған.

Бірақ, біздің Университетімізде кредиттік оқыту жүйесін ендіру тәжірибесі көрсеткендей, өзге сипаттағы басқа да бірқатар қиындықтар кездеседі, олар приципиалдық өзгерістердің жеделдетілген режимде жүргізілуімен және бұл оқыту жүйесін қабылдауға әлеуметтік-психологиялық дайындық жасалмағандығымен, қоғамдық пікірдің қалыптаспауымен және тағы басқалармен байланысты болды. Жүргізілген зерттеу көрсеткендей, кредиттік оқыту жүйесі қағидалары мен мақсаттары туралы толық ақпаратты сұралған студенттердің 1/3 ғана біледі. Олардың біраз бөлігіне кредиттік оқыту технологиясы жағдайында оқу үрдісін ұйымдастыру мен жоспарлау ерекшеліктерімен жартылай таныс болу тән.

Төменде көрсетілген суреттен, студенттердің бұл оқыту жүйесіне «қолдайтындар» және «қолдамайтындардың» тең қатынас жасайтындар тобына бөлінгендігін көреміз (19

⁵⁰ ҚазҰТУ ректоры Д.Қ. Сүлеевтің 2006 жылы 17 қазанда университеттің Ғылыми кеңесінде жасаған баяндамасынан «О задачах коллектива университета на 2006-2007 учебных год в свете задач, поставленных Президентом Республики Казахстан Н.А.Назарбаевым в телелекции «К экономике знаний через инновации и образование».

сурет). Қазақ бөлімі студенттерін сұрау нәтижесінде, олардың кредиттік жүйеге және оның оқу іс-әрекетіне әсерін жылы көзбен қарайтындықтарын көрсеткендігі фактісін жеке атап кетейік.



19-сурет

«Олар үшін оқытудың кредиттік жүйесі нақты неден көрінеді?» сұрағына кредиттік оқыту жүйесінің білім берудің шағын жүйелерінің макро- өзгерісі деңгейінде әсерін бейнелейтін: «оқитындардың академиялық мобилділігі», «білімді бағалаудың бірыңғай жүйесі», «ұлттық білім беру жүйесінің бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету» қағидаларының үлкен көрсеткіштерге ие болғандығы назар аударады. Сонымен бір уақытта ғылыми мәліметтер мен тәжірибе көрсеткендей, кез келген жаңашылдықтың әсер ету тиімділігі, ең алдымен, микродеңгейде болатын өзгерістерді субъективті қабылдау сипатымен анықталады, яғни жеке

мәнді деңгейде. Бірақ кредиттік оқыту жүйесіндегі «оқытудың жекелікке бағытталуы», «білім сапасын жақсарту» және ең маңыздысы «студенттердің білімді шығармашылық, өзінше игеруіне бағыттылығы» сияқты сипаттамалары студенттермен оқытудың бұл жүйесін ендірумен байланысты сезілетін көріністер тұрғысында анықталмады. Шамасы, кредиттік технологияның мәлімделген қағидалары әзірге оқу үрдісінде өзінің толық көрінісін тапқан жоқ.

Кредиттік оқыту жүйесі студенттерде өзін-өзі ұйымдастыру қабілеттерінің дамуына жағдай туғызды ма, ол оқытудың индивидуализациялануына бағытталған ба, деген сияқты сұрақтарға – сұралған студенттердің 60 %- дейінгілері теріс жауап берді, болмаса жауап беруге қиналды.

Өзінің қажеттіліктеріне орай балама курстарды таңдау құқығын сұралғандардың тек 49 % пайдаландым деп есептейді.

Оқу жылының басында оқу-әдістемелік кешенмен (Syllabus, белсенді таратылуға тиіс материалдармен) қамтамасыз етілуі – 59 %, анықтауыш-бағыт-бағдар көрсеткішпен (справочник-путеводитель) – 64 % құрады. Олар қатарында студенттердің танымдық қажеттіліктерін толық қанағаттандыратын (қанағаттану деңгейінің азайуы бойынша): тәжірибелік жұмысқа арналған материалдар, аудиториялық жұмысқа арналған таратылатын материалдар және білімді тексеру материалдары бар.

Біз оқытудың кредиттік жүйесі жағдайында оқу үрдісін ұйымдастыру сапасы туралы бақылау сұрағымызда, сұралған орыс бөлімі студенттерінің тек 30 % жеке жұмыс жоспарын эдвайзер басшылығымен жасайтынын анықтадық. Қазақ

бөлімінен алынған мәліметтерді талдағанда, одан да төмен көрсеткіш алынды – 18 %. Бұл көрсеткіш, эдвайзерлердің функционалды міндеттерін, олардың іс-әрекетін белгілейтін бекітілген тәртіпте толық орындалмайтындығына куәлік етеді. Сондықтан студенттердің негізгі бөлігі жеке жұмыс жоспарын эдвайзердің кеңес беруінсіз өздері жеке құруды жалғастыруда.

Мұнан соң, студенттердің пікірінше, бақылаудың баллдық-рейтингтік жүйесі ең алдымен, сабаққа қатысудың өсуіне және кейбір жағдайда, студенттердің жеке өзінше жұмысы есебінен үлгерім деңгейінің жоғарылауына әсер етеді. Бірақ, студенттердің екі еседен азының осы арқылы білім сапасы жоғарылайды (35 %) деген тұжырымы қайшылық туғызады.

Жоғарыда аталғандармен байланысты, біз кредиттік оқыту жүйесі жағдайында, оқу үрдісінде қандай кемшіліктер көрінетіндігін анықтауға қадам жасадық. Сұралған студенттердің 35 %- индивидуалды-психологиялық деңгейде бұл жүйені ұйымдастыруды қабылдауға дайындықтың және студенттерге кредиттік оқыту жүйесі жағдайында қойылатын талаптарды соған сәйкес қанағаттандырудың жоқтығын көрсетеді. Оқытудың бұл жүйесі біздің менталитетімізге сай келмейді деп респонденттердің 31%- белгілеген.

Анкетаның арнаулы бөлігіндегі ашық сұрақтар студенттердің кредиттік оқыту жүйесіне теріс қатынасын анықтайтын пікірлер жинағымен сипатталады: «бұл тек балл куу, ешқандай шығармашылық қатынас жоқ», «бұл жүйе – жай көрініс, аты өзгергенмен мәні өзгерген жоқ», «біздің ЖОО-дағы кредиттік оқыту жүйесі шет елдегі оқытумен сәйкес келмейді, өйткені бізде барлығы «ерікті-қысым жасау»

негізінде құрылады» және т.б. Сонымен қоса, студенттердің шағымы оқу-әдістемелік кешенмен, анықтауыш-бағдар көрсеткішпен өз уақытында қамтамасыз етпеуге қатысты болды. Бұндай жағдай әрбір студент үшін материалдарды даярлау үшін уақыттың жетпеуімен байланысты, сонымен бірге алғашында жана жүйе бойынша студенттердің білімін бағалаумен байланысты проблемалар туындады.

Жалпы жүргізілген зерттеу көрсеткендей, ЖОО құрылымы әлі де өзінің оқу-тәрбие іс-әрекетін реттейтін иерархиялық ұйымдасқан байланыстарға екпін қойған дәстүрлі ұйымын және мазмұнын сақтауда. Бірақ, оқытудың бұл жүйесі басқа барлық жаңа өзгерістер сияқты тиімді болып кетпесе де, оның қалыптасып келе жатқандығымен келіспеске болмас. Соған орай, кез келген инновацияны ендіруде әрқашанда ол туралы теориялық ойлауға қарағанда, оны тәжірибеде жүзеге асырудың қиындау болып келетіні заңды да.

5. Оқытушы және студент: қарым-қатынас факторы

Оқу үрдісі екі негізгі топтың өзара әрекетінен тұрады: оқытушылар және студенттер, онда оқытушылар белсенді, анықтаушы бастама болып кәсіби және тұлғалық қасиеттер иегерлері ретінде қатысады. Бұдан біраз бұрын ЖОО тәжірибесінде оқытушыларға «тұлға» ретінде аз көңіл бөлініп, кәсіби білім бірінші орынға қойылды. Бірақ оқу үрдісіне социологиялық зерттеуді біртіндеп ендіру оқытушылардың кәсіби бейнесінің, яғни оның маман және педагог ретіндегі моделінің «оқытушы-студент» жүйесі мен оқытушылар туралы қалыптасқан адамгершілік, эстетикалық, психикалық және басқа да жеке қасиеттерге ие тұлға дейтін түсініктердің өзара әрекеті үрдісінде қалыптасатынын көрсетті. Оқу үрдісінің тұлғалық өзара әрекет деңгейіне ауысуы, оның оқытушы мен студенттің арасындағы әріптестікке айналғандығын білдерді. Тәжірибе осы әріптестік қатынас білім алушылардың іс-әрекет субъектілері ретінде дамуына және білім алушылардың жалпы белсенді өмірлік ұстанымының қалыптасуына тиімді әсер ететінін көрсетті.

Педагогикалық өзара әрекетке қабілеттілік педагогтың, педагогикалық үрдістегі оның қызметтерін орындауға тән әмбебаптық ерекшелігін білдіреді. Қалаған нәтижеге қол жеткізу, педагогикалық үрдістегі жайлылыққа жету мүмкіндігі бірлесіп жұмыс істеу әрекетінде басқа адамға әсер ете алу қабілеттілігіне тәуелді болады. Өзара әрекет үрдісі мақсатты бағытталған іс-әрекет мәнімен, тәжірибемен, эмоциямен, пайымдаулармен, әр түрлі позициялармен өзара айырбас жасау және өзара байыту ретінде қарастырылады.

Оқытушы еңбегінде сәтсіздіктердің және тиімсіздіктің, кей кезде педагогикалық кәсіптен көңіл қалушылықтың негізгі себептерінің бірі білім алушылармен педагогикалық орынды қатынас орната алмаудан екендігі белгілі, бұл өз кезегінде қарым-қатынас үрдісінде шынайы көрінісін табады.

Оқытушылардың студенттермен қарым-қатынас үрдісі екі соңғы нұсқада қалыптасуы мүмкін:

1) өзара түсінушілік, оқу іс-әрекетін орындаудағы үйлесімділік, бір-бірінің мінез-құлқын болжау қабілетінің дамуы;

2) араздық, шеттетілу, бір-бірінің мінез-құлқын алдын ала білуге және түсінуге қабілетсіздік, жанжалдың пайда болуы.

Қарым-қатынас пен өзара әрекетте жақсы нәтижеге жету бір-бірі туралы ақпараттарды жинақтау мен дұрыс толықтырумен байланысты, педагогикалық қарым-қатынас келесідей кәсіби маңызды қасиеттердің даму деңгейіне тәуелді:

– адамдарға және олармен жұмыс жасауға қызығушылық, қарым-қатынасқа қажеттіліктің және қабілеттің болуы;

– сезімдік эмпатияға және адамдарды түсінуге қабілеттілік;

– икемділік, қарым-қатынастың өзгермелі жағдайында тез және дұрыс бағыттала алуды қамтамасыз ететін оперативті-шығармашылық ойлау; қарым-қатынас жағдайына, студенттердің жеке ерекшеліктеріне байланысты сөзбен әсер етуді тез өзгерту;

– қарым-қатынаста кері байланысты сезіну және қолдау қабілеті;

– өзін басқара алу, өзінің психикалық жағдайын, өзінің денесін, дауысын, ымдауын, басқара алу қабілеті; өзінің көңіл-күйін, ойын, сезімін басқара алу қабілеті;

– кездейсоқ (дайындалмаған) коммуникацияға қабілеттілік;

– мүмкін педагогикалық жағдайларды, өзінің әсер ету салдарын болжай алу дағдысы;

– жақсы вербальды қабілеттер: мәдениет, сөйлеу шеберлігі, лексикалық бай қор, тілдік құралдарды дұрыс таңдау;

– студенттерге қажетті бағытта әсер етуге қабілетті, педагогтың өмірлік, табиғи уайым (переживание) және педагогикалық орынды толғануды білдіретін педагогикалық толғаныс өнерін ие болу;

– педагогикалық импровизацияға қабілеттілік, әсер етудің барлық құралдарын (сендіру, иландыру, жұқтыру) әсер етудің әр түрлі «тәсілдерін» (мимикалық, сөздік, психологиялық әдістер жүйесі: мақұлдау, кеңес беру, наразылық, өтіну, сөгу, әзілдеу, келемеждеу, бұйрық, сенім, тілек тілеу және басқалары) және «құрылымдарын» (өзінің дене-бітімін интонациясын және қарым-қатынас стилін басқа адамға, оның мінез-құлқын педагог мақсатында пайдалану үшін игеру) қолдана алу қабілеті.

Сонымен бірге, импровизация жағдайында мінез-құлықтың әр түрлі типтері болуы мүмкін екендігін ескеру қажет:

– табиғи – жемісті импровизациялық әрекеттер педагогта психикалық эмоциялық қиындықтар тудырмайды;

– қысымды-қайта құрушы – туындаған қиындықтарды шешу үшін тұлғаның барлық ресурстарының мобилизациясы жүреді;

– арнайы ауытқушы – педагогтың күтпеген педагогикалық ситуацияларды шешу үшін саналы ауытқуы («байқамай қалу»);

– әдейі емес-тежеуіштік – абдырау және педагог әрекетінің толық тежелуі;

– эмоциялық жарылыс – педагог өзінің сезімін басқара немесе жасыра алмай жанжал тудыра отырып, бақылаусыз, жүйесіз әрекет етуі;

– анықсыз – педагог өзінің сезімін жасырады, бірақ оларды педагогикалық орынды толғаныспен әрекетінде көрсетуге қабілетті емес.

Оптималды педагогикалық қарым-қатынастағы педагогикалық үрдісте субъектінің өзара әрекет етуінің 6 негізгі қызметі бар:

1) конструктивті – оқытушы мен студенттің пән бойынша білім мазмұны мен практикалық мәнділігін талдау мен анықтауда педагогикалық өзара әрекеті;

2) ұйымдастырушылық – оқытушы мен студенттің бірлескен оқу іс-әрекетін, өзара тұлғалық ақпараттануды және оқу-тәрбие іс-әрекетіндегі табыстарға жалпы жауапкершілікті ұйымдастыру;

3) коммуникативті-ынталандырушы – оқу-танымдық іс-әрекеттің әр түрлі формаларын (жеке, топтық, жаппай) үйлестіру, педагогикалық әріптестік мақсатында өзара көмек

көрсетуді ұйымдастыру; студенттің сабақта нені білуі, түсінуі керек, неге үйренуі қажет екендігі туралы хабардар болуы;

4) ақпараттық-оқытушы – студенттің қоғамдық өмір оқиғаларын дұрыс түсінуі мен бағытталуы үшін оқу пәні мен өндіріс арасындағы байланысын көрсету; оқу пәндерінің ақпараттық сыйымдылығы деңгейінің жылжымалылығы және оның студенттің көрнекілік-сезімдік саласына сүйенетін, оқу материалдарын эмоционалды мазмұндаумен үйлесуінің толық болуы;

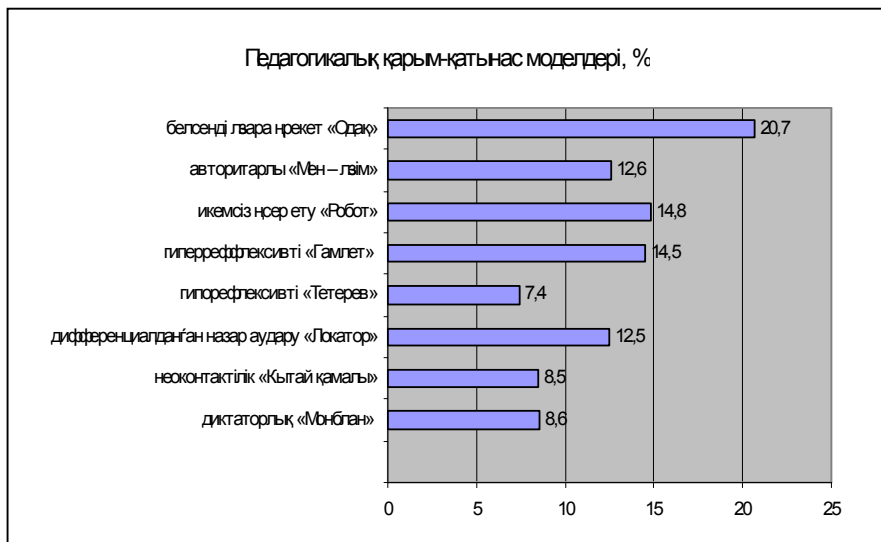
5) эмоционалды-түзетуші – оқыту процесінде «ашық перспектива» қағидасын және оқу іс-әрекеті түрін ауыстыру барысында «жеңісті» оқытуды жүзеге асыру; оқытушы мен студент арасындағы сенімді қарым-қатынас;

6) бақылаушы-бағалаушы – оқытушы мен оқушының өзара бақылауын, өзін-өзі бақылау мен өзін-өзі бағалауда бірлескен қорытынды жасау мен баға беруді ұйымдастыру.

Коммуникативті өзара әрекет стилінің әртүрлілігі оқытушының білім алушылармен сабақ барысында қарым-қатынасындағы мінез-құлқының бірнеше моделдерін тудырады. Шартты түрде оларды келесі түрде көрсетуге болады:

- диктаторлық «Монблан» моделі;
- неоконтактілік «Қытай қамалы»;
- дифференциалданған назар аудару «Локатор» моделі;
- гипорефлексивті «Тетерев» моделі;
- гиперрефлексивті «Гамлет» моделі;
- икемсіз әсер ету «Робот» моделі;
- авторитарлы «Мен – өзім» моделі;
- белсенді өзара әрекет «Одақ» моделі.

Біз жүргізген зерттеу нәтижесінде біздің Университеттің профессор-оқытушылар құрамының студенттермен педагогикалық қарым-қатынасында кең тараған стилі болып әрбір бесінші оқытушыға тән белсенді өзара әрекет «Одақ» стилі табылды. Бұл модель бойынша оқытушы студенттердің көңіл-күйінің өзгеруін тез сезеді, оларды қалыпты көңіл-күйде ұстайды, жаңа бастаманы мадақтайды, сабақ барысында өзінің өмірінен жиі мысалдар келтіреді. Студенттерге оқу материалдарын түсіндіру барысында студенттерді сабақ тақырыбын талдауға тарта отырып, олардың сұрақ қоюын қалайды. Пайда болған ұйымдастырушылық, оқу және этикалық проблемалар бірлесе күш салумен шешіледі. Соған орай, ЖОО-да рөлдік ара қашықтықты сақтайтын достық өзара әрекет қағидасы бойынша құрылған қарым-қатынастың өнімді моделі үстемдік етеді (20 сурет).



20-сурет

Екінші орын икемсіз әсер ету «Робот» моделіне берілді – бұл стиль сабақ жоспарына нақты бағытталған эмоционалды әңгімелеу логикасына мән берілуімен сипатталады, бұнда оқытушы бірінші рет өткен тақырып болса да, сабаққа мұқият дайындалады. Бұл жерде негізінен бұрын табысты қолданылған, жақсы нәтиже берген тәсілдер қолданылады. Екінші жағынан, дидактикалық анықталған тәсілдер мен фактілерді түсіндірудің керемет логикасын ұстана отырып, педагог қарым-қатынастың үнемі өзгеріп тұратын жағдайы сезіміне ие емес және олар педагогикалық шынайылықты, білім алушылардың құрамын, психикалық жағдайын, жастық және басқа да ерекшеліктерін есепке алмайды. Соның салдарынан, тамаша жоспарланған және әдістемелік өңделген сабақ өзінің мақсатына жетпей аяқталады.

Үшінші орында (таралу деңгейі бойынша) гиперрефлексивті қарым-қатынас «Гамлет» моделі тұр, бұл студенттермен сабақ басталар алдында бірқатар мазасыздануды басынан өткеретін оқытушыларға тән. Негізінен бұл әлемді драмалы және қайғылы бояуда көретін, үнемі әр түрлі қиындықтар күтіп жүретін глобальды проблемаларға бағытталған адамдар. Олар жаңа бастама жасауды жақсы көрмейді, үнемі күдікке және бұлтаруға бейім, сондықтан кей кезде айналадағылармен ұшқалақ, тез желігетін тұлға ретінде қабылданады. Мұндай адамдар өзінің күші мен уақытын қалай бөлу керектігін біледі, кез келген жұмысқа үлкен жауапкершілікпен қарайды, оны соңына дейін жеткізуге тырысады. Олар айналаға зейінмен қарайды және катал да. Өзін-өзі жоғары ұстау мінезі де бар, жақсы

оқытушы болып табылады, бірақ өзінің студенттермен демократизмін ескермейді және солай болуға тырыспайды да. Соған сәйкес, бұл модель алдыңғыға қарама-қарсы: педагог өзара әрекеттің мазмұнды жағын ғана емес, оны айналасындағылар қалай қабылданатынына да уайымдайды. Тұлға аралық қатынас ол үшін үстемдік мәнге ие бола тұра, олармен абсолютке жатқызылады. Ол үнемі өзінің аргументтерінің әрекет етуіне, қылықтарының дұрыстығына күдіктенеді, оқытындардың психологиялық атмосферасы өзгешеліктерін өзіне қабылдай отырып, қатты мазасызданады. Бұндай педагог жалаңаш жүйкеге ұқсас. Салдары: оны аудитория репликасы мен әрекетінде кері реакцияға әкелетін педагогтың асқан әлеуметтік психологиялық сезімталдығы. Бұл модельде басқару білім алушылар қолында болуы, ал педагог қарым-қатынаста басты позиция ғана ие болып қалу мінез-құлқы да мүмкін.

Бұдан ары оқытушы монологымен ерекшеленетін, жоспар бойынша бөлінген уақыт жетпей қалу жағдайымен сипатталатын қарым-қатынастың авторитарлы моделі («Мен – өзім») орын алады. Қарым-қатынастың бұл моделінде оқу үрдісі толығымен педагог қолында болады. Ол – басты және жалғыз әрекет етуші тұлға. Оның өзі сұрақтар мен жауаптар, пайымдаулар мен аргументтер келтіреді, практикалық түрде онымен аудитория арасында өзара шығармашылық әрекет болмайды. Педагогтың бір жақты белсенділігі білім алушылар тарапынан кез келген жеке белсенділікті басып тастайды және олар өздерін орындаушы (атқарушы) ретінде таниды да, әрекетке деген қандай да нұсқауды күтеді. Олардың танымдық және қоғамдық белсенділігі минимумға дейін төмендейді. Соның салдарынан: студенттің

талаптылығын, оқудың шығармашылық сипатын жоғалтады, танымдық белсенділіктің мотивациялық саласы бұрмаланады.

Қарым-қатынастың «Локатор» моделі – топтан екі-үш тұлғаны таңдап алып, солардың эмоциональдық реакциясын қадағалау әдетін қолданады. Педагог барлық аудитория құрамына емес, тек оның бір бөлігіне, мысалы, дарындыларға немесе керісінше, әлсіздерге, лидерлерге немесе аутсайдерлерге ғана бағытталады. Сабақтағы қарым-қатынастың бұндай моделінің негізгі себептерінің бірі болып оқуда индивидуализациялаумен жаппай тобырлықты үйлестіре алмау болып табылады. Соның салдарынан «педагог-топ» жүйесіндегі өзара әрекет актісінің біртұтастығы бұзылады, ол ситуативті байланыстардың үзілісті болуына ауыстырылады.

Қарым-қатынастың диктаторлық стилі оқу материалын түсіну оқытушы столында конспекті мен жазбаларынан мүмкіндігінше алшақтамай нақты, жоспарланған сабақ жүйесі бойынша жүргізілу жағдайын білдіреді. Сонымен бірге оқытушы ситуацияға қарамастан өз фразасын бекіту үшін белгілі бір қимылдар (жест) жиынтығын қолданады. Қарым-қатынастың диктаторлық моделінде педагог білім алушылардан алшақтанған, ол үшін олар тыңдаушылар тобыры ретінде ғана қабылданады. Ешқандай жеке өзара әрекет болмайды. Педагогикалық қызметі ақпараттық мәліметке негізделген. Оның салдары – психологиялық байланыстың жоқтығы студенттердің талабының төмендеуі мен енжарлыққа бой ұруына әкеледі.

Бұл стильге жақын болып қалған екі модель: байланыссыз «Қытай қамалы» мен қарым-қатынастың гипорефлексивті «Тетерев» моделі табылады.

Гипорефлексивті модель («Тетерев») педагог қарым-қатынаста тұйықталған: оның сөйлеуі монологты болады. Диалогта оппонентке реплика қою нәтижесіз болады, өйткені ол қабылданбайды. Қазіргі еңбек іс-әрекетінде де мұндай педагог өзінің идеясымен тұйықталған, қоршаған ортаға эмоциональдық керендік көрсетеді. Бұл оқытушы мен оқушы арасындағы өзара байланыстың болмауына әкеледі, ал айналасында психологиялық вакуум алаңы құрылады. Қарым-қатынас үрдісіне қатысушылар бір-бірінен оқшауланған болады, оқу-тәрбиелік әсер ету ресми түрде болады және педагогикалық өзара әрекеттің төмен нәтижелілігіне ие.

Бұған психологиялық мазмұны бойынша жақын болып қарым-қатынастың байланыссыз моделі («Қытай қамалы») табылады. Айырмашылығы болып педагог пен оқушы арасында туындаған немесе әдейі жасалмаған кедергілерге қарамастан, аздаған кері байланыс болады. Бұндай кедергілер қатарына қандай да бір жақтың әріптестікке тілегінің болмауы, сабақтың диалогсыз ақпараттық мәнде болуы, педагогтың өзінің статусын жоғары бағалауы, оқитындарға жұмсақ қатынас жасау. Салдары – оқитындармен әлсіз өзара әрекет, ал олардың тарапынан – педагогқа немқұрайлы қатынас.

Оқытушы мен студент арасындағы педагогикалық қарым-қатынасты қалыптастыруға қиындық тудыратын себептер қандай? Оларға мынадай жағдайларды жатқызуға болады: педагог студенттің жеке ерекшеліктерін есепке алмайды, оны түсінбейді және оған тырыспайды да; студент өзінің оқытушысын түсінбейді, сондықтан оны ұстаз ретінде қабылдамайды; оқытушы әрекеті студент мінез-құлқы себебі

мен мотивіне немесе қалыптасқан жағдайға сәйкес келмейді; оқытушы паң, студенттің ар-намысына тиеді, оның жеке қасиеттерін кемсітеді; студент саналы және қажырлы түрде оқытушы немесе топтың талаптарын қабылдамайды.

Қалыптасқан жағдайда сауықтырудың келесі тәсілдері өзекті:

- сабақ барысында студенттің оқытушылармен қарым-қатынасында қорғалғандық атмосферасын туындату;

- жауап беруге қадам жасау, диалогке қатысу фактісіне құндылық ретінде қолдау, мақұлдау;

- студенттің оқытушыға немесе жолдасына көмек сұрау тәжірибесін қолдау;

- студенттің жеке талабы бойынша ауызша жауап беруін мадақтау;

- студенттің анық көрінген коммуникативті тежелген жауабында қолайлы жағдай жасау;

- сабақ барысында жолдастарының шығармашылық белсенділігін басып тастайтын жеке студенттер әрекетіне жол бермеу.

Сонымен бірге, қарым-қатынас үрдісінде коммуникативті қолдау көрсетудің келесідей нақты тәсілдерін қолдану орынды:

- дәл келетін лексиканы таңдауға, мазмұндауды дұрыс құруына өз уақытында көмек көрсету;

- қарым-қатынастың нақты бір ситуациясында коммуникативті нормалардың мағынасын түсіндіру;

- коммуникативті тәсілдерге, баяндау мен қатынасқа түсудің техникасына үйрету (тікелей және жанама);

– оқытушымен диалогте студенттің мінез-құлқының позитивті сыны (егер ол қажет болса) ерекше көрсету;

– вербальды және вербальды емес құралдармен студенттерге қызығушылықты көңіл аударғандықты көрсету, олардың оқытушымен диалогке қатысуына ұмтылуына қолдау жасау;

– студенттерге «көтерілген қолдың шыдамсыздығын ақтауына» мүмкіндік беру;

– студенттердің ситуацияға бағытталуына, «ойын жинақтауына» мүмкіндік беру.

Сондықтан, мәнді белгілерінің бірі жеке тұлғаның дамуына, оның шығармашылық потенциалының айқындалуына, сыншылдық пен өзін-өзі сынауға, белсенділік пен талаптылықтың қалыптасуына жоғары қызығушылық болып табылатын, қазіргі әлеуметтік-мәдени ахуал «оқытушы – студент» жүйесінде орынды педагогикалық қатынастың дамуымен байланысты жаңа амалдың дамуына себепші болады. Бүгінде бұл үрдіс білім алушыларды сыртқы әсер ету объектісі ретінде емес, өзгерістер субъектісі, педагогикалық үрдіске қатысушы, шығармашылық тұлға ретінде қарастырады. Дамып келе жатқан білім беру дәстүрлі оқуға тән «тыңдадым – еске сақтадым – қайтадан айтып бердім» сызбасынан «оқытушы және топпен бірге ізденумен таныдым – ұғындым – еске сақтадым – өзімнің ойымды сөзбен жеткізуге қабілеттімін – алынған білімді өмірде қолдана алдым» сызбасына ауысуды білдіреді.

Осыған байланысты тәрбиелеудің басты тәсілі болып, адамды ешқандай бағалаулар мен кеуделеусіз қалай болса солай қабылдау болып табылады. Тек осы жағдайда

тәрбиешінің тәрбиеленушімен байланысы сақталады, бұл тәрбие үрдісіне қатысушы екеуінің жемісті өзара әрекетінің жалғыз шарты болып табылады.

Бұл оқытушы тәрбиелеуші ретінде оның тәрбиеленушісі қандай да бір таңдаулар мен принципалды шешімдер қабылдағанда пассивті позицияға ие болуы керектігін білдіре ме? Әрине, жоқ. Оқытушының басты міндеті – студенттердің алдында, көп жағдайда, олармен шектелген өмірлік тәжірибеден, білімнің кемшін болуынан және мәдениеттің барлық байлығын игермегендіктен, ашылмай қалған таңдаудың кең алаңын ашу. Бұндай таңдау алаңын аша отырып, оқытушы өзінің қандай да бір таңдауға бағалаушы қатынасын жасырмау керек және жасыра да алмайды. Тек студенттердің өзінше шешім қабылдау құқығын әрқашанда сақтай отырып, бұл бағалауларды жеткізудің бір текті және қысым жасаушылық тәсілдерінен аулақ болу керек. Керісінше жағдайда, өзінше қабылданған шешімдердің кез келген салдарына оқытушы жауапты.

Тәрбиелеудің келесі маңызды міндеті – студенттерге жеке өмір стилін, іс-әрекеттің және қарым-қатынастың жеке стилін қалыптастыруға көмек беру. Бұндай міндетті шешу үшін оқытушы психодиагностиканың кейбір дағдылары мен әдістерін игеру, сонымен бірге студенттерді өзін-өзі тану тәсілдерімен қаруландыру қажет. Студенттерді әлеуметтік статусымен, жасымен және негізгі іс-әрекет сипатымен анықтайтын психологиялық және психофизиологиялық ерекшеліктерін білу маңызды мәнге ие.

Көп жағдайда оқытушылар студенттер туралы лекция тыңдайтын, оқулық оқитын, тапсырмаларды орындайтын, талап етілген кезде осы білімді емтиханда көрсететін

ақпараттарды қайтадан өңдеу қондырғысы ретінде қарау туралы пікірлерді басшылыққа алады. Кей кезде бұл студенттер орындай алмайтын артық және анықсыз талап қоюға әкеледі.

Оқытушы бұл жүктеме бақылау өткізу және бағалау кезеңінде аса жоғары екендігін есепке алу қажет. Бірақ тек осы жерде дәрежі педагогикалық қате жіберіледі: студентке ымдау, қимыл, тағы басқалар көмегімен және ақылды, жалқау, жауапсыз сияқты сөздер қолданумен оқу бағдарламасын игеру нәтижесін теріс бағалауды оқытушы студент тұлғасы ерекшелігіне ауыстырады; студентке негативті эмоцияны басынан өткерте отырып, оқытушы студенттің физикалық жағдайы мен денсаулығына тікелей әсер етеді.

Педагогтың студентке әлеуметтік ересек тұлға ретіндегі қатынасы, керісінше, дүниетанымын кеңейтеді, жаңа горизонттар ашады, сонымен тұлғаның даму мүмкіндігін шектемей, олардың өзінің сенімімен, ішкі қолдауымен күшейтеді.

Студент ЖОО-да игеретін маңызды қабілеті – бұл оқуға деген қабілет. Біздің уақытымызда тез ескіріп кететін білімнің нақты бір жиынтығын игергенше, оқу оқуға үйрену маңызды. Одан да маңызды қабілет шығармашылық ойлауға негізделген білімді өзінше іздену арқылы алу. Көп жағдайда студенттерде өзіне және басқа адамдарға, өмірге абстрактілі қанағаттанбауы байқалады. Теріс педагогикалық әсер етуде бұндай жағдай мінез-құлықтағы деструктивті тенденцияның себебі болуы мүмкін. Бірақ бұл эмоционалды жағдай энергиясын студент үшін қиын да, мәнді тапсырманы шешуге

жұмсағанда қанағаттанбаушылық конструктивті және жемісті жұмысқа стимул болуы мүмкін.

Оқытушылардың студенттермен қарым-қатынаста көзге көрініп тұрған рационализмі олардың эмоциональдық саласының жалпы дамуына теріс әсер етеді. Онсыз, тіпті жасанды эмоциональды жылулық жасалса да, студенттермен жұмысының нәтижелілігі оның өте жоғары мазмұнды деңгейінде де төмендеп кетуі мүмкін. Бұндай шара қабылдасаса оқытушының өзінде студенттермен қатынас жасауда дұрыс эмоциональды екпін табуында қиындықтар тудыратын шамадан тыс эмоциональды жүктемелілік пайда болады.

Әрине, соңғылар да коммуникативті қабілеттерді түзету мен дамытуды қажет етеді, сондықтан біз студентке қатынас жасаудың тиімді тәсілдерін үйрететін ойын түріндегі жағдайлардың бірқатарын келтіреміз. Бұл тапсырманы орындау үшін әрбір ойын ситуациясы өзінің жағдайын талдаумен аяқталуы қажет. Өзін-өзі талдауды жүргізуді талап ету рефлексияның дамуына бағытталған. Сондықтан, міндетті жағдай болып кері байланыс мерзімін өткізіп алмау, яғни ойынға қатысушылар ойын сабағына қанағаттану деңгейі туралы пікірлерін сол уақытта басшыға жеткізіп отыруы табылады. Тренинг сабақтарын өткізу оқытушының топқа енуін, ойын жағдайына кірісуін және ойынды басқаруды директивті емес стильде болуын білдіреді.

Ойын жағдайлары⁵¹

1. «Сұқбат»

Топтағы әрбір студенттен барлық қалаушылар кезекпен әр түрлі тақырыпқа сұқбат алады (5–7 сұрақтан артық болмауы керек). Ойын сабағында кез келген деңгейде ашық жауап беру туралы нақты талап қойылу керек. Бұл жағдай ойынға қатысушылардың психологиялық кедергіден құтылуына көмектеседі. Егер ойын сабақтары үрдісінде сенімді қатынас орнаса, онда бүркемелену, қысылу өзінен өзі шет қалады.

«Сұқбат» әрбір қатысушымен 2–3 минутқа жаттығу түрінде өткізіледі. Сұқбат ойын жағдайына тартуға және «ойнау сезімі» позициясын қалыптастырудағы тиімді тәсіл. Сонымен бірге «рөлдік сұқбат» жүргізу де орынды: космонавт, корреспондент және басқалары атынан «рөлдік» сұрақтар.

2. «Басқалардың көзқарасы»

Бір-біріне деген зейінділікке арналған ойын. Қарым-қатынастағы вербальды емес перцепция тренингі.

Ойынға қатысушылардың бірі аудиторияға арқасын беріп отырады да, сол жердегі қатысушылардың бірінің сыртқы түрін – костюмінің бөлшектерін, шаш қойысын, аяқ киімін және т. б. толық суреттеуі керек.

⁵¹ Социально-психологические проблемы обучения и воспитания учащихся и студентов. Тверь, 1992. С. 18-25.

Аудиторияға ойынға қатысушыларға таныс емес адам шақырылады. Барлығы оның мәртебесін, әлеуметтік жағдайын, жасын, рөлін, шаш қойысын және т.б. анықтауға тырыса отырып, оның психологиялық портретін суреттейді.

3. «Диалог стратегиясы»

Бұл ойын жаттығулары вербальды өзара әрекетке: сөйлей алу мен басқаны тыңдай алуға жаттықтыруға бағытталған.

А. Жүргізуші екі адамды ортаға шақырады, олардың әрқайсысы аудиториядан жасырын тапсырма алады:

➤ Біріншісі – диалогты әдеттегі мақамда жүргізіп отырады.

➤ Екіншісі – диалогта қандай да жолмен болсын лидерлікке ұмтылады.

Жүргізушінің тапсырма тақырыбын аудитория немесе әрекет етуші тұлғалардың өздері таңдайды (мысалы, семинарда мақаланы, проблемалық сұрақты немесе жаңа телебағдарламаны және тағы басқаларын талдау).

Соңынан диалог стратегиясы талданады.

Б. Әріптестерінің бірі серіктесін диалогте лидер етуге тапсырма алады.

В. Екі әріптесте диалогты белгілі бір үлгіде жүргізуге тапсырма алады. Бірі қандай да бір пікір келтіреді, екіншісі оны алдымен сөзбе сөз қайталау керек (оны ол қалай түсінді), содан кейін өзінің ойын айтады. Біріншісі де серіктесі айтқан пікірді сөзбе сөз қайталау керек те, сосын тақырыпты талдауды жалғастырады. Бұндай диалог 5–7 минутқа ғана

созылады. Сонымен бір уақытта әрбір әріптесі серіктесінің сөзін өзінше баяндаған кездегі бұрмаланған жерлерінің санын тіркеп отыру қажет.

Бұл ойынды топта үнемі қайталай отырып, студенттер өздерінің диалогта және ойыннан тыс кездегі манерлерінің қалай өзгергендігін көреді.

Бұл ойын сюжеттерін жалпы ойын тренингі ретінде қарауға болады, оның мақсаты – бірлескен оқу іс-әрекетіндегі қарым-қатынасқа үйрету. Бұл жерде ойынды талдау, қатынаста өзін-өзі реттеуге мән беру, басқаларды көре және тыңдай алу ерекше мәнге ие. Оқытудың белсенді әдістері жемісті қарым-қатынаспен бірге оқу қабілеті мен дағдыларын, жекелей алғанда, ақпаратты өзінше өңдей алу, оны ой елегінен өткізу және қайтадан құрылымдау, мәселені түсіну мен оларды шешу барысында өзіндік ұстанымды және дәлелдер келтіру дағдыларын қалыптастыруда қолданылуы мүмкін. Бұл оқу дағдылары топтық пікір талас қағидасы бойынша ұйымдастырылған практикалық және семинарлық сабақтарда қалыптасуы мүмкін:

1. **«Рөлдік талдау».** Жетекші ойынға қатысушыларға осы адам пікір таласта қатысуға міндетті рөлі жазылған парақтарды таратады, мысалы, «философ», «дипломат», «эрудит», «скептик» және т. б. Әрине, бұл жерде сөз мамандық туралы еместігі, пікір талас кезінде олар көрсетуге міндетті ішкі позициясы екендігі түсіндіріледі. әрқайсысы өзінің рөлін біледі және басқа рөлдер туралы ештеңе білмейді. Содан кейін пікір талас қай тақырыпта өткізілетіндігіне келісіледі. Ол көркем шығарма, сол сияқты семинарлық сабақтың проблемалық сұрағы болуы да мүмкін. 10-15 минут пікір таластан кейін айналасындағылар кім

қандай рөлде қатысқанын анықтаулары қажет. Кімнің рөлі табылмаса, сол тапсырманы орындамаған болып саналады.

2. **«Пікір таласты басқару».** Пікір таласқа тақырып таңдалынады. Оны басшы, топ ұсынуы мүмкін. Оқиғалар газеттен, фильмнен, оқу тақырыбынан алынуы мүмкін. Қатысушылар басшы іс-әрекетін бағалау өлшемдері ретінде қабілеттерін бірлесе отырып көрсетеді:

- сұрақтарды нақты тұжырымдау;
- пікір таластағы өтпелі кезеңдерді түйіндеу;
- сылбыр қатысушыларды пікір таласқа тарту;
- тым ұзақ монологтарды тоқата алу;
- аудиторияға қатынасында өнегелі болу.

Жалпы тәртіп: шексіз ілтипаттықтың қажеттілігі, тұлғаны емес, іс-әрекетті, қарым-қатынас тәсілін талдау. Содан кейін, тақырыптың тартымдылығына байланысты, 10-20 минутқа созылатын пікір таласты жүргізуші таңдалынады. Ең басты сәт – талқылау. Ең алдымен өзінің іс-әрекеті талқылауды жүргізуші береді: бағалау өлшеміне сәйкес қаншалықты тапсырманы орындай алды; не іске асты не іске асқан жоқ; қай жерде қиындықтарға ұшырады. Сонан соң басқарушының іс-әрекеті туралы қалаған студент өзінің пікірін айтады.

Сонымен пікір таласты талдаудың ең маңызды сәті:

- әрбір қатысушыға пікір талас кезіндегі жағдайға ретроспективті талдау жасау ұсынылады;
- өзін-өзі талқылауға ұсыныс жасалады: қай сәтте пікір талас қызығушылық тудырды, қай сәтте зерігу сезімі пайда болды, қандай ойлар – асоциациялар пікір таластың басталуы және аяқталуымен байланысты болды және т.б..

Тәртіп бойынша ең қызық болып басқарушының өзін-өзі талқылауы табылады. Көп жағдайда ең басында қорқыныш сезімін, орта шенінде біреудің жалыққан көзін көрген кезде торығу сезімін, қатысушылардың күтпеген реакциясына таңдану сезімін мойындағандар болады.

Ойынға қатысушыларда аудиторияда басқарушыға тілектес болып отырған «жасырын пікірлесті» анықтау сияқты тәсіл жақсы қатынасты тудырады. Бұл тәсілді жасанды жасауға да болады, қатысушылардың бірімен алдын ала келісіп алады немесе «тілектес» пікір талас кезінде өзін-өзі көрсетеді. Оның міндеті – тілектес болу, ширатып отыру, бірақ бұны оның рөлі туралы ешкім сезіп қоймайтындай етіп жасау керек. Басқарушылар аудиторияда тілектестің бар екендігін білгенде пікір таласты жүргізу анағұрлым жеңіл екендігін айтады. әрине, бұл жерде өзін-өзі сендіру де үлкен рөл ойнайды.

3. **«Пікір талас – сайыс».** Барлық қатысушылар екі командаға бөлінеді. Ұсынылатын аргументтердің: дәлелділігін, логикасын, тұжырымның нақтылығын, қатысушылардың түзулігін, тақырыпты қатал ұстануын бағалау өлшемін анықтайтын әділқазылар таңдалынады. Әділқазылар балл жүйесі туралы келсіп алады. Пікір талас пәні болып оқу тақырыбы да, семинарлық сабақ тақырыбы да бола алады. Бұл жағдайда пікір таласты оқытушының өзі жүргізе алады. Пікір талас соңында әділқазылар нәтижені айтады, оларға түсінік береді. Қорытындысында – ұжымдық талқылау.

4. **«Шешендер (ораторлар) байқауы».** Бұндай жаттығудан қатысушылардың көбісінің өткендігі қажет. Бұл байқау импровизацияны білдіреді. Кез келген қатысушы

шақырылады (жеребе бойынша да болады). Ол топ ұсынған тақырып бойынша 2–3 минут сөз сөйлейді. Бірлескен оқу іс-әрекеті жағдайында бұл семинарлық сабақ тақырыбы болуы да мүмкін. Топта ілтипатты қатынас орнаған кезде бір біріне сенімділік пайда болады, тұлғаның ашылуына ынталандыратын тақырыптарды ұсынуға болады. Мысалы, «Мен педагог позициясын қалай түсінемін?».

Тренинг-ойындары және топтық пікір талас түріндегі ойындарды теориялық және практикалық тапсырмалар үйлесіп кетуі сияқты құруға болады. Оқытудың ойын түрін өткізуде әрбір ойын алдында оқу үрдісіне қатысушылардың барлығының іс-әрекет белсенділігін қолдау үшін «ойындық көңіл-күй» құра отырып, 2-3 минуттық ойындық күйге келтіруді жүргізу қажет. Бұл ойын жаттығулары топта өзара әрекеттікті, өзара мазасыздануды, сенімділік жағдайын қолдауды құруға көмектеседі — онсыз оқудың ойындық формасы өзінің нәтижелігіне жете алмайды да.

Ойындық оқудың алғашқы кезеңі үшін бірінші кезекте, ойынға қатысушыларда психологиялық контактінің және рефлексияның даму құралы бола отырып, тежелушіліктен, ұялшақтықтан, алаңдаушылықтан құтылуға көмектесетін ойын-жаттығуларын жүргізуді ұсынуға болады. Оқу процесі жағдайында осындайлардың ең тиімділерінің қатарына «Гомеостат», «Анабиоз», «Айна» жаттығуларын жатқызуға болады, оларды орындау әріптестен ерекше күш пен дағдыларды қажет етпейді, сабақтың алғашқы күнінен оқу тобында сенімді өзара әрекет атмосферасын құруға көмектеседі. Осы ойын-жаттығуларының мазмұнын ұсынымыз:

«Гомеостат». Қатысушылар дөңгелек жасап отырады. Әрбірі оң қолын жұдырық жасап отырады, команда бойынша барлығы саусақтарын «көрсетеді». Топ барлық қатысушылар бір-біріне бағынышсыз бір санды көрсетуге ұмтылулары керек. Қатысушыларға келісу, ымдасу және басқа «заңсыз» әрекеттер арқылы өздерінің іс-әрекетін үйлестіруге тыйым салынады. Ойын топ өзінің мақсатына жеткенге дейін жалғасады. Бір-біріне жағдайды бағалауға мүмкіндік беру және оны келесі ойын тактісінде есепке алу үшін «қатысушылар әрбір «көрсеткеннен» кейін өзінің сұқтанған саусақтарының біраз уақытқа дейін ұстап тұрады. «Гомеостат» өзінің тікелей міндетінен бөлек топтың ойнаушы мүшелерінің арасындағы өзара қатынасты анықтау үшін қолданылуы мүмкін. Топ ойынның соңында өзіндік пікірлері бар бірнеше топтарға бөлінуі мүмкін.

«Анабиоз». Қатысушылар жұпқа бөлінеді. Әрбір жұпта ойыншылар өзара «қатып қалған» және «реаниматор» рөлін бөліп алады. Сигнал бойынша «қатып қалушы» анабиозға батырылған қатып қалған жүзі мен ойсыз көзқарастағы жанды бейнелеп қозғалыссыз қалады. Бір минут берілетін «реаниматор» міндеті – серіктесін анабиотикалық жағдайдан шығару, оны тірілту. «Реаниматордың» «қатып қалушыны» ұстауға, оған қандай бір сөз айтуға құқығы жоқ. Ол тек көзқарасы, мимикасы, ымдауы және патомимаға ғана ие.

«Реаниматордың» жақсы жұмысының белгісі ретінде «қатып қалушының» қимылын, оның күлуін, езу тартуын және басқа да эмоциональды көріністерін айтуға болады. Анабиоздан шығу критерийі үндемеудің анық бұзылуынан бет-жүзіндегі азғана көрінген өзгерістерге дейін түрленуден көрінеді. Ұсынылған жаттығуда шеттетілуден байланысқа

ауысу, қатысушылардың өзара оқшаулануын бұзу, эмоциональды контакт дағдысын жетілдіру мәселесі шешіледі. Соған сәйкес, жаттығудың басты қаһарманы болып әсер етуші емес, осы әсер етуді жүзеге асырушы табылады.

«Айна». Қатысушылар жұпқа бөлінеді. Бір-біріне карама-қарсы тұрады. Ойыншылардың бірі қолмен, баспен, барлық денемен баяу қозғалыс жасайды. Басқасының міндеті – серіктесінің барлық қозғалысын дәл көшіріп қайталау, оның «айналық бейнесі» болу. Әрбір жұпта қатысушылар өздерінше қозғалыстың, олардың қарқынының қиындығын қажетінше тандайды.

Бұл жаттығу – психологиялық байланысты дамытудың ең жақсы құралы. Оны орындау барысын бақылай отырып, әрбір жұптағы көшбасшыны анықтауға болады. Қозғалыстық сәйкестікке жетудегі қиыншылықтар көп жағдайда серіктестер арасында қысымды қатынастың болуымен байланысты болады.

Оқытудың ойын әдісінің алғашқы кезеңінде ойынға міндетті көңілді қалыптастыру, «ойындық көңіл-күйді» дамытумен бірге, ойын сабағының қорытындысын талқылау жүргізілетін, ойынға қатысушылардың ойындық өзара әрекетінің қорытынды кезеңі де белгілі бір мәнге ие.

Бұл кезеңнің мақсаты кемшіліктерді анықтаумен бірге, әрбір қатысушының ойындық мінез-құлқын талдау және ойынға қанағаттанушылық деңгейін анықтау. Кемшіліктерді талдау кезінде серіктестердің жазылған рөлдерді емес, өзінің ойнауы қадамын, өзінің логикасын әрекеттің жалпы логикасымен келістіре алмауды; серігін тыңдай алмауды атау керек. Ең қиыны – өзіндік ішкі тұйықтықты жеңіп шыға алмау. Ең тұйық студенттерді белсендіру үшін ойында оларға

басқаларға қарағанда эксперт рөлін жиі беру керек, яғни олардың белсенділігінен ойын атмосферасының бағынышты болатын рөлдер.

Ойын сабағының қорытынды кезеңі студенттерге ойындағы өзінің мінез-құлқына талдау жүргізуге, сценарий мазмұнына, сабақ түріне және нәтижесіне қанағаттану деңгейін анықтауға мүмкіндік беруі қажет: сабақ барысында әр түрлі ситуацияларды талдау қабілеті қаншалықты жоғарылады, студенттер бірлесіп оқу іс-әрекетінде жемісті қарым-қатынас жасау қабілетін игерді ме?

Қарастырылған тренингтердің басты мақсаты болып студенттерді топтық идентификация негізінде болашақ мамандар тобына жату сезімін дамыту мүмкіндігі; топ мүшелерінің мінез-құлқын бақылауды әлеуметтік тиімді тәсілдермен жүзеге асыру мүмкіндігі; шынайылықты дұрыс бағалай алу, сонымен топ мүшелері өзін, жалпы топты қалай көретінін; күшті эмоцияны тудыру және шығару мүмкіндігі; әлеуметтік салыстыру және әлеуметтік рефлексия үшін контрастты қамтамасыз ету мүмкіндігі ретінде бір-бірімен өзара әрекет етуге мүмкіндік беретін мінез-құлық дағдылары мен тәсілдерге үйрету болып табылады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Жоғары мектептегі оқу-тәрбие процесі көп қырлы, қайшылықты құбылыс. Онда факторлардың үлкен саны әрекет етеді: мотивация деңгейі, жоғары сапалы білім алуға ұмтылу, алынатын білімнің перспективтілігі, ЖОО-ның беделділігі және т.б. Әрине, біздің зерттеуімізде біз студенттің жинақталған бейнесін тек нобайлап қарастырдық: анықталғандай, «статистикалық орташа» политехник-студент үйленбеген, оқудан тыс бос уақытының үлкен бөлігін «ақша табуға» жұмсайтын болғандықтан, оған үнемі уақыт жетпейтіндігіне қарамастан оқуды, достармен қатысуды және спортпен айналысуды ұнатады. Қосымша ақша табу ол үшін іскерлігін және пысықтығын көрсететін мінез-құлықтың стандарты болып табылады. Эмоциональды ұстамдылық пен коммуникативті дағдылардың кемшін екенін мойындаса да, өзін мақсатты бағытталған, сенімді, белсенді әрекетке дайын адамдарға жатқызады. Стереотипті студенттік «триумфат» – махаббат, достар және тәуелсіздікті бүгінде – отбасы, салауатты өмір мен материалдық молшылық ауыстырады.

Біздің студент, өмір туралы нақты пайымдауларға иемін, іске шығармашылықтық қатынас жасаумен (инженерлік-техникалық ойлаудың қажетті сипаты) табыс таба алмаймын деп есептейді. Сондықтан алынатын білімді ресми қажеттілікке жатқызады. Жалпы, оқу-тәрбие процесі оның ренішін тудырмайды, бірақ оқытушылар тарапынан кейбір немқұрайлылықты атап көрсетеді. Бұл жас адамдардың сақтанған-теріс ниетті қатынасында, олар күнделікті өмірде кездесетін факторлар өзінің бейнесін тауып отырғандығы социолог үшін белгілі.

Бұл талдау алынған ауқымды социологиялық ақпараттарды мағынасымен өңдеуге жасалған алғашқы қадам болып табылады. Бізге социологиялық құрал-жабдықтарды әлі де жетілдіру, сонымен бірге оны қолдану технологиясын жақсарту қажет. Студенттердің ресми және ресми емес қарым-қатынасы микроортасына тән тенденциялар туралы мәліметтер қорының болуы, сонымен бірге студенттердің тұлғалық жағдайы мониторингін білікті жүзеге асыруға көмектесетін социологиялық және әлеуметтік-психологиялық диагностиканың кешенді интегративті компьютерлік бағдарламасын жасау, сондай-ақ университеттік ортаның әлеуметтендіруші әсері факторы мәселелері тұр.

Бүгінде біз, техникалық кафедра мен ЖОО-дағы оқу-тәрбие іс-әрекетіндегі табыс көп жағдайда, оқитындар контингентінің ерекшеліктерін – олардың мотивін және ұмтылыстарын, құндылықтарын, алынатын білімге қатынасын, өмірлік перспективаны түсіну және т. б. білумен анықталатынын түсінеміз. Сондықтан студенттер ортасындағы социологиялық зерттеу оқу-тәрбие процесін жетілдіру үшін маңызды практикалық мәнге ие.

МАЗМҰНЫ

Кіріспе	3
1. Техникалық ЖОО кәсіби білім беру жүйесі ретінде: инженерлік-техникалық даярлаудың ерекшелігі.....	9
2. Оқу-тәрбие үрдісінің қазіргі уақыттағы концепциясындағы студент тұлғасының моделі.....	48
3. Техникалық ЖОО студенттерінің оқу-кәсіби мотивациясы дамуының қазіргі тенденциялары мен динамикасы	80
4. Студент кредиттік оқыту жүйесі жағдайында.....	107
5. Оқытушы және студент: өзара қарым-қатынас факторы	116
6. Ойын жағдайлары	131
7. Қорытынды.....	140
8. Қосымшалар.....	142

Ғылыми басылым

Ұлықпан Есілханұлы Сыдықов
Алтыншаш Бейбітқызы Мұқашева
Әсем Тұрдыбекқызы Омарова

**Техникалық жоғары оқу орындарының студенттері:
Социологиялық талдау**

ҒТБО РБ меңгерушісі
Редакторлар

*З.А. Ғубайдулина
Т. Бекмағамбетова,
Т. Жүсіп*

Техн. редактор
Компьютерде терген
Компьютерде беттеген

*Ж.Н. Байменова
Н.А. Рыспаева
А.И. Бейсебаева*

Басылуға қол қойылды. 22. 11. 2007 ж.
Пішімі 60 x 84. 1/16. Офсеттік қағаз № 1.
Есепті б.т. 7,2. Шартты б.т. 11,2. Таралымы 500 дана.
Тапсырыс № 1448. Бағасы келісімді.

Қ.И. Сәтбаев атындағы Қазақ Ұлттық техникалық университетінің
Ғылыми-техникалық баспа орталығы,
Алматы қаласы, Ладыгина көшесі, 32